

Τα μητάτα και οι Ακρίτες

Μνήμη όπως νήμα, μια λεπτή κλωστή που γεφυρώνει το παρόν με το παρελθόν, τους ζωντανούς με τους αλισμόνητους, τον εαυτό μας με τους άλλους. Είναι μερικές φορές που συλλογίζομαι, πως αυτή η τάξη των πραγμάτων που ονομάζουμε

αποχρώσεις του γκρι και του πράσινου, χάλκευσε πρώτη το ήθος των ανθρώπων.

Ο πέτρινος κόσμος της Ίδης

Φύση άγρια, τραχιά, όλο πέτρα και χώμα, όπως και οι άνθρωποί της. Αψείς, τραχείς, που η ψυχή τους εναρμονίζεται με τη δωρι-

“

*Ιούλιος κι ο άνεμος δεν είναι εδώ, φτερούγισμα
Μα μιαν ανάμνηση παλιά τα διπλωμένα*

πολιτισμό, δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα εύθραυστο εποικοδόμημα που εδράζεται πάνω σ' ένα εύπλαστο υπόστρωμα από μνήμες, εικόνες του παρελθόντος, φαντάσματα πλασμένα από το νου μα και από την καρδιά. Μια συνεχής σπουδή για την επίτευξη της γνώσης. Με συντροφιά τους στίχους και τις μελωδίες του τραγουδοποιού **Λουδοβίκου των Ανωγείων** από την "Πύλη της Άμμου", εκκινώ το προσωπικό μου ταξίδι στον πέτρινο κόσμο της Ίδης, **τα πετρόκτιστα μητάτα, το μυθικό Ιδαίον Άντρο**, σ' εκείνη την πρώτη επίσκεψή μου στο ξωκλήσι του **Αγ. Υάκινθου**, του αγίου του έρωτα που γιορτάζει στις αρχές κάθε Ιούλη στην Κρήτη. Εκεί που η πέτρα, σκοτεινή, σκληρή, διατρέχοντας όλες τις

κόττητα, την αρμονία και το σθένος του στιβαρού σώματός της. Η ζωή τους μια καθημερινή μάχη με τη φύση, τις δυσκολίες της ζωής. Ζωή σκληρή όπως η πέτρα, που όμως την πάλεψαν μ' όλη τη ρώμη που εκείνη άνδρωσε μέσα τους.

"*Είναι λαοί κι άνθρωποι*" γράφει ο Ν. Καζαντζάκης στον "**Καπετάν Μιχάλη**" "*που φωνάζουν το Θεό με την προσευκή και με τα κλάματα. Ή με την εγκαρτέρηση και τη φρόνημη απαντοχή. Ή με βλαστήμιες. Οι Κρητικοί με το τουφέκι. Στέκονται απ' όξω από την πόρτα του Θεού και βροντούν το τουφέκι ν' ακούσει*". Μα πίσω από αυτή την πρόδηλη σκληρότητα, στέκεται μια τρυφερή ψυχή. Ευαίσθητη και σοφή μέσα από τη

της Νίδας στον Ψηλορείτη

δύναμη της συνείδησης, ότι το βαθύτερο νόημα κρύβεται στην απλότητα των πραγμάτων. Αυτή η αρχαϊκή ομορφιά της πέτρινης ενδοχώρας ενέπνευσε ένα ολόκληρο λαό να υμνήσει την πέτρα στα τραγούδια του, να τη θέσει κέντρο της τέχνης του, να την υποτάξει στις ανάγκες του.

Το βλέμμα μου εσωστρεφές, διεισδυτικό,

όπως αυτή των εποχών, του χρόνου. Ακόμα και πεθαμένο ένα κοχύλι ενέχει το αίτημα της ζωής στην ίδια του τη μορφή. Ζώντας την εικόνα, ξέρεις ότι ενδίδεις στη μοναξιά.

*βεντάλιας στο μπαλκόνι.
μου πανιά φουσκώνει*

επικεντρώνεται στους πέτρινους όγκους. Διασθρωματομένοι βράχοι υψώνονται ψηλά μέχρι εκεί που φτάνει το βλέμμα, σαν τεράστια τοτέμ σμιλευμένα από το χρόνο. Η δυνατή, καθαρή και στέρεα μορφή τους, που σε μερικά σημεία θυμίζει βυζαντινές τοιχογραφίες, ενέχει στην ακεραιότητα και την αλήθεια της έκφρασής τους ένα κομμάτι της ψυχής αυτού του τόπου. Μια κραυγή που για τον κάθε ταξιδευτή γίνεται χρέος να την ακούσει.

Ο δρόμος στενός, περιστρέφεται κυκλικά γύρω από το κακοτράχαλο βουνό. Η ζωή, λένε οι ειδικοί αρχίζει με μια περιστροφή, όπως στο κοχύλι. Μια ζωική ορμή που συστρέφεται, μια αέναη κυκλική κίνηση,

Έτσι και αυτές οι πέτρες που οι περισσότεροι αδιάφορα τις προσπερνούν, που αποστρέφουν το βλέμμα τους σ' αυτή τη σκληρότητα του τοπίου που τους πονά, ενέχουν εγκολλημένες στη μορφή τους ένα απολίθωμα, ένα ακόμη "πλάσμα" αυτού του τοπίου. Υπάρχει ένα πέτρωμα που στην ντοπιολαλιά το αποκαλούν "ανθρώπινο κεφάλι". Αναγνωρίζεται πέρα από την οροσειρά της Ίδης μέχρι την πεδιάδα της Μεσσαράς. Ένα φυσικό γλυπτό σμιλευμένο από το χρόνο,

μόρφωμα μιας μακράς γεωλογικής ιστορίας χιλιάδων χρόνων. Μια τέτοια πέτρα έδωσε έναυσμα στη γερμανίδα γλύπτρια τοπίου **Karina Raeck** να στήσει ένα μνημείο από πέτρα για την ειρήνη στο **οροπέδιο της Νίδας**.

Στη θέα του πρώτου μητάπου που συναντώ, καθιλώνομαι από τη σοφία, το μέτρο και τη δυσκολία της κατασκευής του. Γιατί στη Νίδα, όπως και σε άλλα μέρη άλλωστε της Κρήτης, οι κατασκευές αυτές έχουν σαν κύριο χαρακτηριστικό τους την απόλυτη συμμετρία προς ένα κεντρικό κατακόρυφο άξονα. Βαθμι-

μονολιθικά ενώ για στατικούς λόγους διαμορφώνονται ενίοτε ανακουφιστικές κατασκευές. Αυθόρμητα μου έρχεται στο νου μια παραβολή από την πραγματεία του Πλωτίνου για την τέχνη. Υπάρχουν δύο πέτρινοι όγκοι, οι οποίοι βρΐσκονται ακουμπισμένοι ο ένας δίπλα στον άλλο. Ο ένας από αυτούς είναι άμορφος, εντελώς ανέγγιχτος, άτεχνος ενώ ο άλλος στέκει εύμορφος, σμιλεμένος από τα επιδέξια χέρια ενός νεαρού γλύπτη. Γνώση, αίσθημα, τέχνη, επιδεξιότητα, όλα ταγμένα να τον υπηρετήσουν. Αυτός μόνο δικαιούται να

Τα μιτάτα, ξερολιθικές κατασκευές, διάσπαρτα στα βουνά της Κρήτης, χρησιμοποιούνται ακόμα και σήμερα ως ορεινά καταλύματα. Σ' αυτά διασώζεται μια μακρά οικοδομική παράδοση που ανατρέχει στους προϊστορικούς θολωτούς τάφους.

δωτές σειρές από πέτρες που προεξέχουν προς τα μέσα σε σχέση με αυτές που τις στηρίζουν επιτυγχάνουν τη θολωτή στέγαση. Η δόμηση γίνεται συγχρόνως για την εσωτερική και εξωτερική παρειά με την τοποθέτηση επάλληλων σειρών από πλάκες, ενώ όλη η κατασκευή έχει μια ελαφριά κλίση προς τα έξω. Το ανώφλια και οι παρασταίδες είναι

διεκδικεί το πρόκριμα στις αισθήσεις, να αναχθεί σε έργο τέχνης.

Τα μιτάτα, ξερολιθικές κατασκευές για την περιοδική κατοίκηση των βοσκών απαντώνται διάσπαρτα σ' όλους τους ορεινούς όγκους της Κρήτης, σε μια ποικιλία μορφικών αναπτυγμάτων. Η απουσία δεινδρωδους χλωρίδας αλλά και η εξοικείωση του ντόπιου πληθυ-

ομού με την πέτρα ως κύριο οικοδομικό υλικό, διαμόρφωσε σταδιακά τα πρώτα αντιστοιχία κουβούκλια για προστασία. Αφομοιωμένα πλήρως στο φυσικό τους περιβάλλον, "μια τεκτονική βαθμίδα ανάμεσα στο φυσικό και το τεχνητό", όπως χαρακτηριζόταν επισήμια, ο **Χ. Βαλλιάνος**, ορθώνονται πάνω από τη θαμνώδη βλάστηση, τις ασπιθίδες, τις φασκομηλιές, τους ασπαλάθους. Μια ζωγραφία με γκριζα και φαιοπράσινα χρώματα. Ο μεσημεριανός ήλιος που πυρωμένος έκαυγε το κεφάλι μου, μου έδειξε τη βαθύτερη αιτία

το απογευματινό λιοπύρι. Οι πέτρες, διάσπαρτες στους ορεινούς όγκους, αλλά και στα πεδινά μετά το όργωμα των χωραφιών, προσφέρονταν γι' αυτό το σκοπό.

Από την αναζήτηση ενός πρόσκαιρου "σκενιού" μέχρι την τελειοποίηση της εκφορικής κατασκευής, η πέτρα, σκληρή και άκαμπτη, άργησε να προδώσει τα μυστικά της. Παρατηρώντας ωστόσο τις διάσπαρτες ξερολιθικές κατασκευές στους ορεινούς όγκους των Σφακίων ή του Μεραμπέλλου, απ' άκρη σ' άκρη της Κρητικής γης, είναι δυνατό να παρα-

Τα κυκλικά μητάτα της Νίδας, με την απόλυτη συμμετρία των τοίχων και της εκφορικής στέγης προς ένα κεντρικό κατακόρυφο άξονα, αναδεικνύουν τη σοφία, το μέτρο και τη δυσκολία της κατασκευής τους.

για τη διαμόρφωσή τους. Η αναζήτηση ενός "σκενιού", μιας υπήνεμης και προφυλαγμένης στέγης από τη βροχή, ενός σκιανού μέρους από τον ήλιο, θα πρέπει να ώθησε τους ανθρώπους του πέτρινου τούτου κόσμου στην κατασκευή των πρώτων ξερολιθικών κατασκευών σε θέση "νοτική", με τα νώτα στραμμένα προς το βορρά, τους δυνατούς ανέμους και

τηρήσουμε μέσα από την πολυμορφία τους, μια μακρά σειρά αναζητήσεων για τη στέγαση των αναγκών της ποιμενικής ζωής. Οδηγός το ένστικτο, η παρατήρηση, η γνώση του υλικού. Ο παραδοσιακός μάστορας εργαζόταν με τα χέρια, συνήθως χωρίς εργαλεία ή άλλο συνδυαστικό υλικό. Εργασία επίπονη και χρονοβόρα. Αρχικά το "πανεμίδι", όπως λέγεται σε διά-

φορες περιοχές, ήταν μια συνηθισμένη ξερολιθική κατασκευή κοντά σ' ένα απάνεμο βραχώδες έξαρμα. Το διαμορφούμενο καταφύγιο ακάλυπτο αρχικά, στεγάστηκε στη συνέχεια με πλάκα ή εκφορική στέγη.

Το βραχώδες έξαρμα αναπτύχθηκε στη συνέχεια με εγκάρσιους τοίχους. "Αν τύχαινε να μετακινηθεί σε θέσεις όπου δεν υπήρχαν διαθέσιμοι κατάλληλοι βράχοι" γράφει η **Μαρία Αρακαδάκη**, "κατασκεύαζε τις ίδιες μορφές εξ ολοκλήρου κτιστές... Η αφθονία της πέτρας και η ευκολία που πρόσφερε στο κτίσιμο επέτρεψε τη σταδιακή βελτίωσή των τεχνικών κατασκευής και τη μετάβαση από το ρηχό εκφορικό στέγαστρο στο εκφορικό ημιθόλιο." Έτσι διαμορφώθηκαν δύο παραλλαγές της εκφοράς, αυτή που εδράζεται σε τοίχους κατακόρυφους ή ελαφρά κεκλιμένους προς τα μέσα και σ' αυτή που αναπτύσσεται με εκφορικούς τοίχους που συγκλίνουν προς τα πάνω, για να γεφυρωθούν τελικά με μια σειρά από σχιστόπλακες.

Ανεβαίνοντας το σκληροτράχηλο γίγαντα, συλλογούμε, έφηβος τότε, την πρώτη επίσκεψή μου σε ανασκαφή στη **Ζώμινθο** από τον αρχαιολόγο **Γιάννη Σακελλαράκη**. Εργάτες, φοιτητές, αρχαιολόγοι, επισκέπτες συγκεντρωμένοι γύρω από ένα αντίστοιχο μητάτο, που είχε πρόσφατα φτιαχτεί για τις τρέχουσες ανάγκες. Μερικά χρόνια αργότερα, ως φοιτητής, θα ανακάλυπτα μέσα από τη γλαφυρότητα των λόγων του τους συγγενικούς δεσμούς των κατασκευών αυτών με τους θολωτούς τάφους. Ένα αντίστοιχο μητάτο αποτέλεσε την αφορμή για μια σπουδαία αρχαιολογική ανακάλυψη, την πρώτη ασύλητη βασιλική ταφή της Κρήτης στο Φουρνί Αρχανών το 1965. Γράφει χαρακτηριστικά : "Πριν από την ανασκαφή, ανάμεσα σε αμπέλια και ελιές φαίνονταν πάντα μια καλύβα, ένας σπήλιος, όπως νόμιζαν οι χωρικοί, οι οποίοι και την χρησιμοποιούσαν για διάφορες αγροτικές εργασίες. Στη γερμανική κατοχή είχε χρησιμεύσει ως κρησφύγετο. Εξωτερικά με μια θύρα στην ανατολή, έμοιαζε πραγματικά με λιθόκτιστη καλύβα, όμοια με πλήθος από πρόχειρες κατασκευές, όπως τις συναντά κανείς στους αγρούς της Κρήτης και έτσι διακρίνονταν ακόμη και από την κεντρική οδική αρτηρία Ηρακλείου Αρχανών. Για τον προσεκτικό παρατηρητή όμως τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Η καλύβα αυτή ήταν ο

Θολωτός τάφος Α των Αρχανών. Με το πέρασμα του χρόνου η θόλος του τάφου είχε επιχωθεί μέχρι το ύψος του υπέρθυρου, όπως άλλωστε και ο δρόμος. Στο εσωτερικό της οροφής φαίνεται μέχρι σήμερα πολύ καθαρά έως ποιο σημείο έφθανε η επίχωση και ποιο τμήμα ήταν ορατό. Αυτό φαίνεται ζωηρά πρασινομένο από τη μακροχρόνια έκθεσή του στις καιρικές συνθήκες και είναι αρκετά διαβρωμένο. Το αρχικό υπέρθυρο του δρόμου ήταν αυτό που χρησιμοποιε ως κατώφλι της καλύβας. Είναι βέβαιο πως η θύρα της καλύβας χρωστούσε την ύπαρξή της σε μια τρύπα, που είχαν ανοίξει κάποτε στα τοιχώματα της θόλου κάποιοι τυμβωρύχοι, ίσως στα ρωμαϊκά ή και στα μινωικά χρόνια, για να κλέψουν το περιεχόμενο του θολωτού τάφου. Την τρύπα αυτή διασκεύασαν με ξερολιθιά οι χωρικοί σε θύρα της καλύβας. Οι φαινομενικά ακανόνιστοι, στην πραγματικότητα όμως κανονικοί δακτύλιοι της εκφορικής δομής της στέγης, έδειχναν εσωτερικά πως επρόκειτο για το ανώτερο τμήμα ενός μυκηναϊκού θολωτού τάφου".

Η ζωή κύκλους κάνει, όπως και η παράδοση, καθώς παραδίδεται, μετασχηματίζεται και προχωρά, αποδίδοντας μέσα από τα σύγχρονα αναπτύγματά της, ψήγματα ενός αφανούς και ανεξερευνήτου για τους περισσότερους από εμάς πολιτισμού. Η αναζήτηση των απαρχών στις ξερολιθικές αυτές κατασκευές ανατρέχει στις πρώτες κτιστές κυκλικές κατοικίες που εμφανίστηκαν την 8η -7η χιλιετηρίδα στις χώρες της ανατολικής Μεσογείου, με θόλο από έμπλεκτο σύστημα κλαδιών. Από την 4η χιλιετηρίδα άρχισαν να εμφανίζονται οι πρώτες αντίστοιχες λίθινες κατασκευές.

Η χρήση θολωτών τάφων στην νότια Κρήτη χρονολογείται απ' την Πρωτομινωϊκή Εποχή, όπως ανέδειξε η ανασκαφή του θολωτού τάφου Ι στο **Λέντα** κι επικράτησε σ' ολόκληρη την Μεσαρά την Πρωτομινωϊκή ΙΙ περίοδο. Στις υπέργειες αυτές μνημειακές κατασκευές από μεγάλες λίθινες πέτρες, ισχυρούς τοίχους και χαμηλή είσοδο εντοπίζεται μία πρωτογενής εφαρμογή του εκφορικού τρόπου στέγασης, αντίστοιχης αυτής των μητάτων, όπως παρατήρησε ο αρχαιολόγος **Στ. Ξανθουδίδης**. Η ανάδειξη της μορφολογικής και τυπολογικής ομοιότητας των θολωτών υπέργειων τάφων με τα μητάτα, επιτρέπει την ανάδειξη μόνο υποθέσεων για την προέλευση του οικοδομικού

Στο οροπέδιο της Νίδας κάθε πέτρα και μια ιστορία. Εδώ, σύμφωνα με τον μύθο, οργανώθηκαν

από τον Κρητικό Ηρακλή αθλητικοί αγώνες προς τιμή του Δία, πρόδρομοι των Ολυμπιακών.

τύπου ή την πιθανή σύνδεσή τους. Ωστόσο αναδεικνύεται ένα πεδίο στο οποίο προβάλλεται όχι μόνο ένα σύνολο δεδομένων αλλά και μια επίκαιρη προβληματική που εμπλουτίζει τη σημασία των ανθρωπινων πράξεων. Θα πρέπει στο πλαίσιο αυτό να συνεκτιμηθούν η ευρεία γεωγραφική κατανομή των κυλινδρικών ξερολιθικών εκφορικών κατασκευών στη Μεσόγειο κατά την δεύτερη και πρώτη χιλιετηρίδα, η διαφορετική χρήση των παραπάνω ως κατοικίες, ταφικά μνημεία ή σιτοβολώνες, η διατήρηση και χρήση του κτιριολογικού τύπου μέχρι σήμερα στη Λιγυρία, την Απουλία της Ιταλίας, τη Νότια Γαλλία και

καρπό μιας μακράς και επίπονης δουλειάς πάνω στις δυνατότητες του υλικού.

Ανηφορίζοντας παρατηρώ τα διάσπαρτα, σχεδόν εγκαταλελειμμένα μνητάτα. Ένα ριζίτικο μου έρχεται αυθόρμητα στο μυαλό. "Απού τα όρη έρχουμαι που την ξερομαδάρα δε με ρωτάτε είντα μαθα δε με ρωτάτε είντα δα, είδα κουράδια λίμπερτα μαδάρες ρημαγμένες και μιτοκαθίσματα και ήταν αρχιασμένα σ'ένα μιτοκάθισμα ξεχωριστ'απού τα'άλλα μέσα βοσκός ψυχομαχεί μέσα βοσκός ποθαίνει".

Στα βουνά της Κρήτης ο προσεκτικός παρατηρητής θα αναγνωρίσει με θλίψη την εγκα-

τα Βαλκάνια και τέλος την ύπαρξη ομοειδών ξερολιθικών κατασκευών και στον υπόλοιπο νησιωτικό χώρο. Η ξερολιθική παράδοση που αναδεικνύεται με άλλους κτιριολογικούς τύπους όπως τα Δρακόσπιτα της Εύβοιας, τις μάντρες της Λήμνου, τα κολόσπιτα της Μάνης, τις τούρλες της Λακωνίας, αναδεικνύοντας μια υπεροπική κληρονομιά της πέτρας. Ο εκφορικός τρόπος στέγασης, όπως ευσύνοπτα παρουσιάστηκε παραπάνω αποτελεί σύγουρα

τάλειψη και το μαρασμό τους. Ίσως μόνο σε κάποιες περιοχές με ισχυρή τοπική παράδοση, όπως τα Σφακιά ή τον Ψηλορείτη, μπορεί αν έχει την τύχη, να συναντήσει κάποια από τα λιγοστά ενεργά μνητάτα. Η πολυμορφία ωστόσο της αρχιτεκτονικής και της ονοματολογίας τους αναδεικνύει με τον πιο έκδηλο τρόπο τον πλούτο μιας σημαντικής ποιμενικής παράδοσης. Κυκλικά, ημικυκλικά, πεταλόσχημα, με ελλειψοειδή ή τραπεζοειδή

κάτοψη, ορθογώνια και με διαφορετικούς κάθε φορά τρόπους στέγασης. Με εκφορικό στέγατρο, με εκφορικό θόλο ή και με δώμα από πλάκες.

Το βλέμμα μου στέκεται με έκπληξη σ' ένα μεγάλο πέτρινο όγκο σκαρφαλωμένο στη δεξιά πλευρά του δρόμου. Σταματώ με ευλάβεια συλλογιζόμενος τους κόπους των ανθρώπων που το κτισαν.

Μητάτο, όπως μίτος. Ωστόσο η ονοματολογία του ίσως προέρχεται από το λατινικό **meta-tum**, το ορεινό κατάλυμα των στρατιωτών. Ακρίτας των βουνών και της παράδοσης είναι άλλωστε και ο γέροντας που συναντώ.

Ακρίτας της παράδοσης, ο γέροντας που συναντήσαμε.

“Μητάτο, δεν λέγεται ωστόσο μόνο το ξερολιθικό κτίσμα αλλά και ένα αλληλέγγυο σύστημα για την εκμετάλλευση της κτηνοτροφίας. Στο στήσιμο του μητάτου προσδιορίζονταν οι υποχρεώσεις, τα δικαιώματα και το ποσοστό αμοιβής σε προϊόντα (γάλα - τυρί)”.

Στα μητάτα με τους ακρίτες

Η μορφή του βγαλμένη από τον καπετάν Μιχάλη : "Το κεφαλομάντιλό του είχε κληήσει στον ώμο του, έφεγγε το κούτελό του φωτολουσμένο και προύντζινο. Τα γένια του, τα μουστάκια και τα μαλλιά του έριχναν αναλαμπές. Και το μάτι του στρογγυλό και κατάμαυρο, ήταν στυλωμένο στο φεγγίτη, ακίνητο". Με υποδέχεται με εγκαρδιότητα. Μετά τις πρώτες κουβέντες με προσκαλεί να

μπω στο σπιτικό του. Ένα κρεβάτι και μια πρασιά για τη φωτιά, την καζανιάστρα, όπου τοποθετούσαν το καζάνι για το βράσιμο του γάλατος. Στους κυκλικούς τοίχους μερικές πέτρες προεξέχουν. Εκεί θα τοποθετούσαν τα τούπια με το φρέσκο τυρί. Η δροσιά της πέτρας με ανατριχιάζει. Παραμένω για κάμποση ώρα συλλογιζόμενος τις έγνοιες, τις αγωνίες αλλά και τα αισθήματα που αφουγκράστηκαν ετούτες οι πέτρες. Γιατί τα μητάτα, πέρα από την ιδιαιτερότητα της αρχιτεκτονικής τους, διασώζουν στο υλικό τους ανάπτωμα μνήμες από ένα ιδιότυπο ποιμενικό πολιτισμό.

Στα μέσα του Φεβρουαρίου οι κτηνοτρόφοι των χωριών στις ρίζες του Ψηλορείτη άρχιζαν τις συζητήσεις για το **στήσιμο** των μητάτων, όχι του κτίσματος, αλλά ενός **αλληλέγγυου συστήματος για την εκμετάλλευση της κτηνοτροφίας**. Ως αρχηγός οριζόταν αυτός που διέθετε το μεγαλύτερο αριθμό αιγοπροβάτων. Ο ρόλος του ήταν διακριτός καθώς εκείνος είχε τον πρώτο λόγο για τον προσδιορισμό των όρων και των υποχρεώσεων στον άτυπο συνεταιρισμό που θα δημιουργούνταν.

Αρχικά θα έπρεπε να προσδιοριστεί η βάση, μια συμβατική μονάδα μέτρησης του ποσοστού με το οποίο θα συμμετείχαν στο μητάτο, οι

κτηνοτρόφοι, οι βοσκοί και το υπόλοιπο εργατικό δυναμικό. Η μονάδα αυτή καθοριζόταν σε σχέση με το συνολικό αριθμό των αιγοπροβάτων και συμφωνούνταν ανάμεσα στους κτηνοτρόφους. Συνήθως ήταν είκοσι με τριάντα αιγοπρόβατα. Στη συνέχεια κανόνιζαν την πληρωμή των δικαιούχων βάσει των προϊόντων. Η μονάδα αυτή συμβατικά προσδιοριζόταν σε "**ώρες γάλακτος**", δηλαδή την ποσότητα που αντιστοιχούσε σε άρμεγμα μίας ώρας. Δύο ώρες γάλακτος αντιστοιχούσαν σε

ΦΩΤ. ΑΛΕΞΗΣ ΒΑΛΛΙΑΝΟΣ

Με το άρμεγμα ξεκίναγε η διαδικασία της τυροκόμησης

"μιας μέρας γάλα". Τέλος αποφάσιζαν το "γύρισμα" της μοιρασιάς, δηλαδή την περιοδικότητα των πληρωμών σε ώρες γάλακτος. Το μοντέλο αυτό δεν ήταν ενιαίο αλλά προσδιοριζόταν διαφορετικά κατά τόπους, είτε περιοδικά είτε εφάπαξ μετά το πέρας του μητάτου στα μέσα του Ιούλη. Μετά τη συμφωνία των παραπάνω όρων συζητούσαν τα δικαιώματα και τις αμοιβές του προσωπικού σε ώρες ή μέρες γάλακτος. Ο **τυροκόμος, ο γγαλονόμος, ο μαντραντζής, ο στείρωσης** δικαιούνταν διαφορετικό ποσοστό ανάλογα με την εργασία που κατέβαλλε ο καθένας.

Ένα κοπάδι που περνά από τη γειτονική μαδάρα με βγάζει από τους λογισμούς μου. Βγαίνει έξω βιαστικά. Ξαφνικά το τοπίο μοιάζει χιονισμένο. Ένα κουνούνι που αργολαλεί πέρα στις πέρα ρίζες, όπως λέει ένα ριζίτικο, καθήλωσε το βλέμμα μου στο "αμάτι του κουραδιού". Ήταν ο μπροστότραγος που οδηγούσε το κοπάδι. Ακολουθούσαν οι βαρβατόκριγοι, δηλαδή οι επιβήτορες, τα έγγαλα και τα στείρα. Σκυμμένα ευλαβικά στην έρημη

χώρα έψαχναν για το δίκταμο, το αγκάραθο, τη λουτσιά, τον πρίνο.

Θυμάμαι ακόμα τον παπού μου σε καλοκαιρινούς περιπάτους προς το μισοκατεστραμμένο προγονικό μητάτο να μου διηγείται ιστορίες για το στοιχείο του κοπαδιού και τις μαγγανίες των βοσκών. Πιστεύονταν ότι το κοπάδι είχε σίγουρα κάποιο στοιχείο που το καθοδηγούσε και το προστάτευε από τις κακοτοπιές. Καμιά φορά μάλιστα έσκιζαν το μηρό του μπροστότραγου και το μπόλιαζαν μ' ένα κομμάτι ψαροκόκαλο για φυλακτό. Έτσι σαν από φύλακα, σαν από ένστικτο οδηγούνταν σε μέρη πρόσφορα σε τροφή. Μαρουλίδες, ματζουράνες, βολβούς. Τον ζωγραφίζω ακόμα στη μνήμη μου γκριζομάλλη, με τα πυκνά λευκά γένια του σαν σοφός να εξηγεί τις ιδιότητες των χόρτων και τη χρησιμότητά τους. Όταν τα ζα (ζώα) έλεγε τρώνε λιακόνι - ένα δηλητηριώδες χόρτο- το γάλα γίνεται φαρμακερό ενώ όταν φάνε πολλούς κίτρινους κρίνους παχαίνουν και το γάλα τους σκάει το τυρί. Όλα είχαν τη σημασία τους, το ειδικό τους βάρος στην ιεροτελεστία που θα παρα-

κολουθούσα. Το γάλα μπορούσε να κόψει από τη ζέστη της ημέρας ή το κακό πλύσιμο του τσικαλιού, να ξηδιάσει αν παρέμενε πολλές ώρες άβραστο.

Ο ήλιος είχε σηκωθεί ψηλά, ήταν πια μεσημέρι. Όμως η ζωή στο μητάτο κύλαγε τότες με τους δικούς της ρυθμούς, όπως μου εξήγησε ο ακρίτας που συνάντησα, Μιας ζωής σκληρής όπως η πέτρα. Πρώτος σηκωνόταν ο τυροκόμος, γύρω στις τέσσερις το πρωί για την προετοιμασία της τυροκόμησης. Άδειαζε τα τούπια με τα τυριά και τους αθοτύρους και τα μετέφερε στο διπλανό κτιστό μικρότερο μητάτο, το τυροκέλι ή τυρόσιπτο για αποθήκευση. Στο υγρό σχεδόν παγωμένο περιβάλλον το τυρί ωριμάζε και συντηρούνταν μέχρι την τελική μοιρασιά. Όταν η θερμοκρασία ανέβαινε, έβρεχε προσεκτικά το χωμάτινο δάπεδο με νερό, ώστε με την εξάτμισή του να διατηρείται η κατάλληλη ψυκτική θερμοκρασία.

Στη συνέχεια επέστρεφε και καθάριζε τα **πράτα**, τα σκευή παρασκευής για να είναι

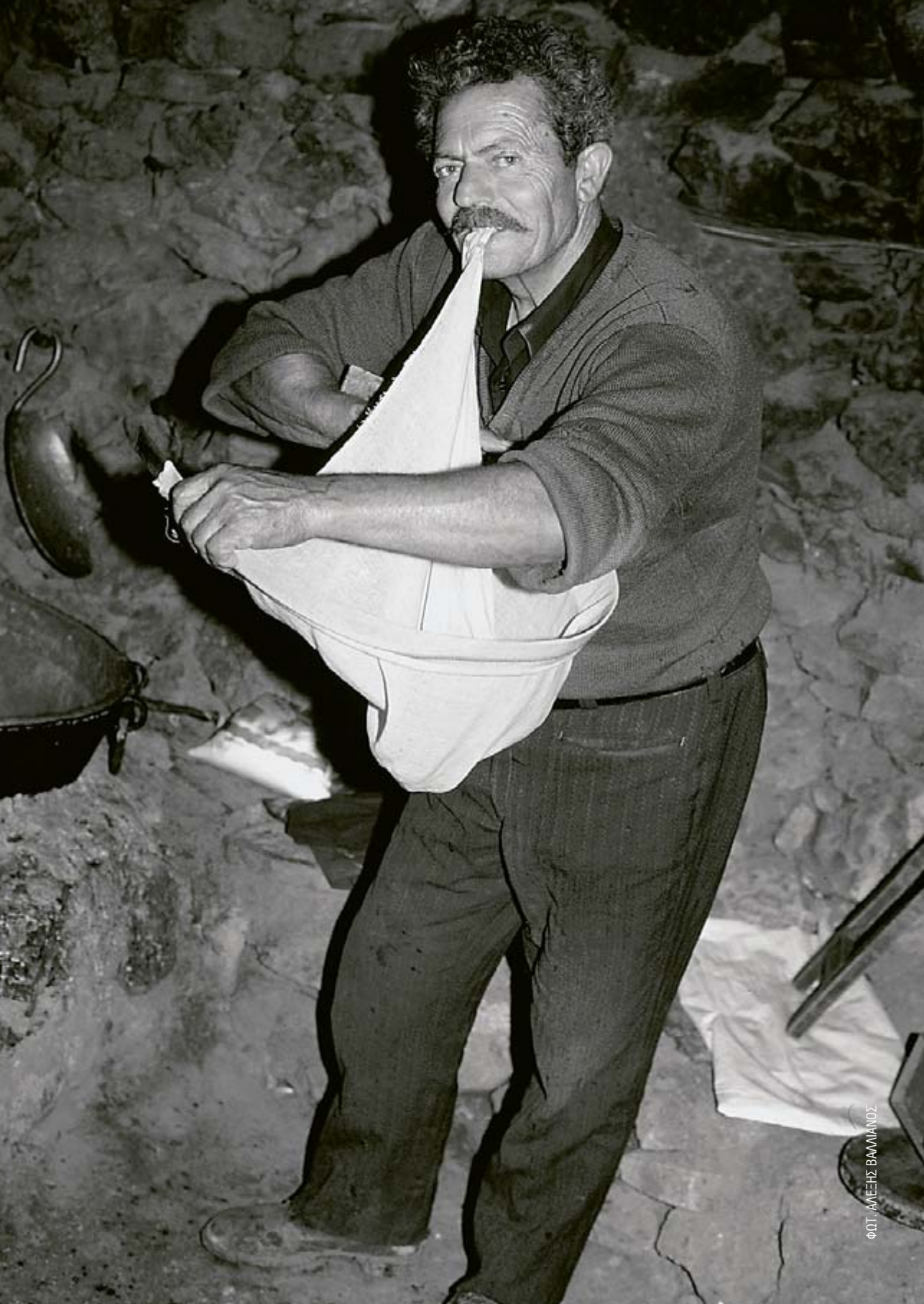
καθαρά για την επόμενη τυροκόμηση. Με τις πρώτες ηλιαχτίδες έφταναν και οι γγαλονόμοι με το κοπάδι, το γγαλομάντρι για το άρμεγμα. Μέχρι να σηκωθεί ο ήλιος εκείνοι αναλάμβαναν το άρμεγμά του. Σκυμμένοι πάνω από το πινάκι με το αχνιστό γάλα καρτέραγαν πότε θα τέλειωναν για να αναπαυτούν, τρώγοντας λίγο ζεστό γάλα με παξιμάδι. Όταν εκείνοι κίναγαν για να βοσκήσουν, ο τυροκόμος με τον μαντρατζή άρχιζαν την τυροκόμηση. Έτσι συνέχιζε η μέρα, με του "κύκλου τα γυρίσματα που ανεβοκατεβαίνουν".

Νωρίς το απόγευμα οι γγαλονόμοι επέστρεφαν για να ξεκινήσουν από την αρχή. Όσο ο τυροκόμος ασχολούνταν με τη δεύτερη τυροκόμηση εκείνοι, κατάκοποι από το άρμεγμα, απολάμβαναν το φαγητό που είχε ετοιμάσει. Όταν ο ήλιος άρχιζε να πέφτει, έπαιρναν το κοπάδι για τις μαδάρες. Το βράδυ θα ξαπόσταιναν κάτω από το λαμπερό έναστρο ουρανό του Ψηλορείτη. Τ' άστρα θα χαμψίλωναν στο ηλιοκαμμένο πρόσωπό τους και θα διάβαζαν τις σκέψεις τους. Κάποιες έγιναν

Ο τυροκόμος αφού "πήξει" το γάλα, το αναδεύει για να το κόψει σε μικρά κομμάτια, τη λεγόμενη "μαλάκα".

ΦΩΤ. ΑΛΕΞΗΣ ΒΑΜΒΙΑΝΟΣ

τραγουδι.

Σκύβω, παίρνω μια πέτρα και προχωρώ γύρω από το μητάτο. Το βλέμμα μου καρφώνεται στο χάραγμα μιας ημερομηνίας. 1896. Δίπλα το τυρόπιτο, παραπέρα η πέτρινη πεζούλα για το φαγητό, ο κούμος για τα ζώα και το μαντρί.

Ο ήχος από τα κουδούνια και τις ιαχές του βοσκού ανοίγουν μια ρωγμή στο χρόνο. Θυμάμαι την επίσκεψή μου, πριν μερικά χρόνια, σ' ένα αντίστοιχο μητάτο. Όταν έφτασα, το άρμεγμα είχε από ώρα τελειώσει. Η κούρτα, το μαντρί, άδεια από τα ζωντανά, περίσωνε στο νωπό έδαφος της τον ιδρώτα και τον κόπο των αρμεχτών. Ένα - ένα τοποθετούσαν τα πρόβατα ή τις αίγες στο λαβετζόλακκο, ένα σκαμμένο λάκκο. Μία πέτρα, η πινακόπετρα,

μψηγμένη στο χώμα, προφύλασσε το **πινάκι**, το δοχείο του γάλακτος από τις απρόθυμες κινήσεις του ζώου. Αδύναμο στους επιδέξιους χειρισμούς του αρμεχτή υπέκυπτε στη βούλησή του. Ασκειλιάζονταν σφιχτά ανάμεσα στα πόδια του και εκείνος με ρυθμικό σφίξιμο και απότομο χαλάρωμα των δακτύλων τού έπαιρνε τον πηχτό αχνιστό χυμό του. Οι αρμεξιές ήταν χωριστές για τα πρόβατα και τις αίγες. Το πρόβειο γάλα άλλωστε είναι λιπαρότερο και θρεπτικότερο ενώ το γιτσικό, το κατσικίσιο, δεν πήζει εύκολα και δεν κάνει καλό τυρί. Η μυζήθρα του όμως είναι πεντανόστιμη. Το γάλα είχε ήδη μπει στο μεγάλο καζάνι, το **μη-τατολάβετσο**, όπως λέγε-

ται ακόμα σε μερικά μέρη της Κρήτης. Η φωτιά είχε ανάψει στην παρασιά και αργά το ζέσταινε στις πύρινες φλόγες της. Ίσα που πρόλαβα τον τυροκόμο να ετοιμάζει την **πυθιά**. Παλιότερα χρησιμοποιούσαν το πρωτόγαλο, την λεγόμενη και **αγαστέρα**, ένα πυκνό γάλα που έπαιρναν από το στομάχι των

αρνιών ή των ριφιών τους. Σήμερα συνήθως αναμειγνύουν μια ειδική σκόνη με νερό, και κατόπιν χύνουν το μίγμα στο ζεστό γάλα. Με τη ζεστή κουβέτα και τις πρώτες ρακές, άρχισαν τα πειράγματα και οι μαντινάδες. Ο φίλος μου ο Μηνάς, κλέβοντας σχεδόν το τελευταίο κομμάτι απάκι, με αποπλίζει με την ετοιμότητα και την επιδεξιότητά του στις μαντινάδες. "*Κι όντα τη δω λουκάνικο και απάκια λογαριάζω κι από την τόση πεθυμιά κλαίγω και αναστενάζω*". Στη συνέχεια ωστόσο, εξηγώντας μου την παρασκευή του εκλεκτού αυτού χοιρινού μεζέ, μαριναρισμένου σε ξύδι και αλατοπίπερο και καπνισμένου με μυρωδικά όπως δάφνη, ρίγανη, φασκομηλιά, μου εξομολογείται ότι το δίστιχο είναι παρμένο από την κωμωδία "Κατσούρ-

ΦΩΤ. ΑΛΕΞΗΣ ΒΑΛΛΙΑΝΟΣ

Το πλεκτό παραδοσιακό τυροβόλι, διασώζει στην περίτεχνη πλέξη του μια μακρά παράδοση καλαθοπλεκτικής και τυροκομίας από την προϊστορική εποχή.

Ο τυροκόμος με τη βοήθεια της "τσαντίλας" συγκεντρώνει τη "μαλάκα" και την τοποθετεί μέσα στο τούπι. Αριστερά

μπος", καθώς ήταν αγαπημένο έδεσμα ήδη από τη βυζαντινή εποχή.

Ωστόσο το γάλα είχε πήξει και ο τυροκόμος με τον ταραχτή το ανάδευε μέχρι να διαλυθεί και να γίνει κομμένο γάλα. Αργά αργά με επιδέξιες κυκλικές κινήσεις από τα πλάγια του καζανιού συγκέντρωνε στη μέση τη

"μαλάκα", ένα πηχτό μείγμα γάλακτος. "Άκουσε τυρί και φούσκωνε μαλάκα" λέει μια ντόπια παροιμία, υπενθυμίζοντας τη σημασία της εμπειρίας και της παρατήρησης, όπως σε όλες άλλωστε τις παραδοσιακές τεχνικές. Αν το γάλα πηξει για πολύ ώρα, τότε λένε πως **εφλεμόνιασε** και πως το τυρί που θα παρασκευαστεί θα σκάσει. Ο έμπειρος ωστόσο μπορούσε να το προλάβει αναδεύοντάς το δυνατά.

Σχεδόν ζαλισμένος από τις ρακές, το μεθυστικό άρωμα του ζεστού γάλακτος, τη νοστιμιά από το καλλιτσουνάκι με τη γλυκιά μυζήθρα, άκουγα το Μηνά να αναφέρει όλες τις πιθανές περιπτώσεις που το τυρί μπορεί να χαλάσει. Αν έχει περισσότερη πυθιά απ' όσο πρέπει, αν βρωμίσει από το πολύ αλάτι, αν πήξει πολύ ή κρωύσει από τον καιρό. Στο μεταξί η μαλάκα είχε συγκεντρωθεί στο τυρόπανο, την τσαντίλα, και ο τυροκόμος κρατώντας προσεκτικά, σχεδόν ευλαβικά, τα δύο της άκρα την αναποδογύριζε στα **τούπια**. Τούπι, όπως τύπος, το σκεύος το οποίο όταν θα σου-

τύπος, όπως αποτύπωμα. Οι σκέψεις μου στη δίνη αυτού του αποτυπώματος, στη δίνη μιας παράδοσης που ακόμα σε αρκετές περιοχές της Ελλάδας βρίσκει κανείς ακόμα ζωντανή. Παλιότερα τα τούπια ήταν κλαδόπλεκτα, από βέργες μυρτιάς, λυγιάς ή ασπίρακα. Σήμερα είναι συνήθως μεταλλικά. Ωστόσο η δημόδης σοφία πάντα έβρισκε τρόπους να δημιουργεί πρωτότυπα τεχνουργήματα για κάθε περίπτωση. Όσο παρατηρούσα την τυροκόμηση, ο Μηνάς μου είτε πώς είχε ακούσει από ένα γεροβοσκό πώς κάποτε έφτιαχναν τούπια από φλούδιακες, από φλούδες κυπαρισσιού. Κατά τον Απρίλη-Μάη, όταν ο κορμός των δέντρων ήταν γεμάτος χυμούς και η φλούδα έβγαινε εύκολα, κόβανε προσεκτικά μια λουριδα. Στη συνέχεια την τύλιγαν σε κυλινδρικό σχήμα ανάλογα με το μέγεθος των τυριών που ήθελαν να κάνουν και την έραβαν. Όταν η μαλάκα έμπαινε στο τούπι πιέζονταν καλά με πέτρες ή με το πιεστήριο, ένα μικρό ξύλο ή πλακίδιο για να σουρώσει όλα της τα υγρά. Σ'

Το άρωμα και οι γεύσεις εκείνης της μέρας ήταν ακόμα νωπές στη μνήμη μου. "Πρόβειο τυρί αγόραζε και γιτσικιά μυζήθρα " με συμβούλεψε ο βοσκός.

ρώσει το τυρί θα του δώσει το σχήμα του. Μια τέτοια εικόνα θα πρέπει να αντίκρισε και ο Οδυσσεύς, όταν με τους συντρόφους του εισήλθε στη σπηλιά του Κύκλωπα Πολύφημου. Ένα φυσικά διαμορφωμένο μητάτο, με το γγαλομάντρι, τους πλεκτούς ταλάρους και τα τυριά του. Θα πρέπει να γνώρισε την ίδια έκπληξη με τη δική μου, όταν μια συνάδελφος αρχαιολόγος μου έδειξε το αποτύπωμα από τη βάση ενός μικρού κωνικού κυπέλλου από τον προϊστορικό οικισμό της Φυλακωπής της Μήλου. Η γη είχε περισώσει στους κόλπους της θαμμένο ένα μυστικό που ακόμα σε αρκετές περιοχές της Ελλάδας παραδίδεται από γενιά σε γενιά. Στο αποτύπωμα διακρινόταν καθαρά η τεχνική πλέξης της βάσης ενός τυροβολιού, η οποία περισώνει μέχρι σήμερα στο δυναμικό ελικοειδές σχήμα της μια ζωντανή παράδοση καλαθοπλεκτικής αλλά και τυροκομίας. Κάθε βούρλο πλεγμένο σφιχτά με περισσή σπουδή, καθώς η βάση θα' πρεπε να γίνει στέρεα για να συγκρατεί την πίεση από το τυρί που πηξει.

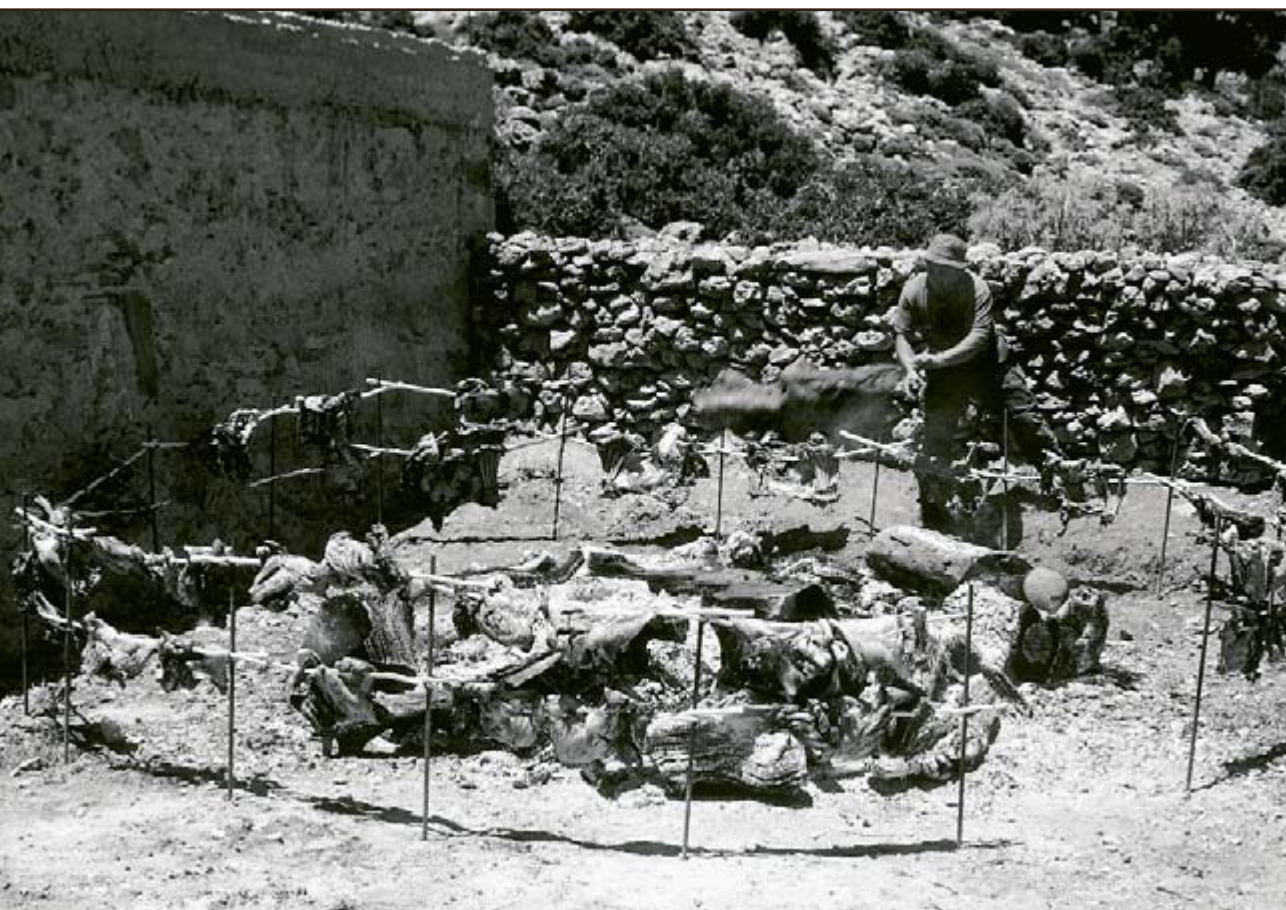
ένα μερόνυχτο το τυρί θα είχε πετρώσει. Τότε θα αλατίζονταν και θα φυλάσσονταν για τριάντα περίπου μέρες στο τυρόπιτο, ένα μικρότερο διπλανό μητάτο για την ωρίμανσή του. Το άρωμα και οι γεύσεις εκείνης της ημέρας ήταν ακόμα νωπές στη μνήμη μου. Όταν βγήκε η μαλάκα από το καζάνι είχε απομείνει μια αραιή ψύχα και ο ασπροκίτρινος ορρός από τον οποίο θα γινόταν η μυζήθρα. Όσο τρίβουν το μείγμα με μια ξύλινη ράβδο, λένε πως ανθεί ή πως συρρίζει - τραγουδά το καζάνι. Όταν κουφαθεί προσθέτουν γιτσικί γάλα, το λεγόμενο ανάχυμα και το ξαναξερσταίνουν. "*Πρόβειο τυρί αγόραζε και γιτσικιά μυζήθρα*" λέει μια ντόπια παροιμία, υπενθυμίζοντας τη νοστιμιά της όταν παρασκευάζεται από ανάχυμα κατσικίσιου γάλακτος. Έχοντας βράσει αρκετά βγάζουν το καζάνι από την παρασιά, με μια κουτάλα τραβούν τη μυζήθρα και τη βάζουν στα αθοτυροτούπια. Έτσι τυροκομούνται οι αθότυροι, που αλατίζονται και φυλάσσονται σαν τα τυριά, η γλυκιά μυζήθρα, χωρίς αλάτι και η ξινή.

Δεν είχαν τελειώσει την τυροκόμηση, όταν ήρθαν οι επόμενοι μεξέδες. Σαρικοπιτάκια από τα χέρια της κυράς Μαρίας, από λεπτό ξεροτηγανισμένο φύλλο, γεμισμένα με ξινή μυζήθρα και τυλιγμένα σε ελικοειδές σχήμα, όπως το σαρίκι, το παραδοσιακό Κρητικό κεφαλομάντηλο. Στο καζάνι είχε απομείνει ο χουμάς, ένα υγρό στο οποίο ζεμάτισαν τα τυριά για να κάνουν την επιφάνειά τους

για τη φιλοξενία, συνέχισα βιαστικά για τον επόμενο προορισμό.

Ο Μηνάς, όσο εγώ σχεδόν αφηρημένος απολάμβανα τη γύμνια του φαλακρού βουνού, μού εξηγούσε για τις κουρές. Το Φεβρουάριο ή Μάρτιο γίνεται το **κουλουκούρισμα**, αφαιρώντας στα αιγοπρόβατα την κουλουρίδα, το μαλλί από το πίσω μέρος της κοιλιάς και μεταξύ των οπισθίων ποδιών. Τον Απρίλη

ΦΩΤ. ΑΛΕΞΗΣ ΒΑΛΜΙΑΝΟΣ

Έτσι έψηναν και οι Χαϊνήδες, οι κυνηγημένοι επαναστάτες των Κρητικών βουνών τα οφτά τους. Βιαστικά με τη θερμοκρασία από το κάψιμο των ξύλων για να μην τους προδώσει ο καπνός, αποκαλύπτοντας εκεί όπου είχαν στατοπεδεύσει.

σκληρότερη.

Οι ρακές, τα πειράγματα και οι λιχουδιές συνεχίζονταν. Η μια κουβέντα έφερνε την άλλη, όταν ακούστηκε ότι σ' ένα κοντινό μητάτο γινόταν κουρά. Ευχαριτώντας τους

κουρεύονται τα στείρα και το Μάιο τα έγγαλα. Αυτή η κουρά λέγεται και **ασκόκουρα**, καθώς η αφαίρεση του μαλλιού από όλο το σώμα τους, κάνει τα ζώα να μοιάζουν με ασκούς. Σε αρκετά μέρη τον Αύγουστο ή στις

αρχές Σεπτεμβρίου γίνεται το σφεντύλιασμα, γύρω από το λαϊμό, για να μην μολύνονται από τον μάντακα. Για την εξαφάνιση του ζωυφίου αυτού γίνεται και το κατσιγαράλομα, δηλαδή η επάλειψη του λαϊμού τους με κατσιγαρο, το κατακάθι του λαδιού.

Οι φωνές από το γλέντι που είχε αρχίσει, πριν καν τελειώσει η κουρά, διέκοψαν τη μικρή διάλεξη του Μηνά. Λιγιστά πρόβατα είχαν απομείνει στην κούρτα, την ημικυκλική μάντρα από ξερολιθιά. Στο ποροκούρτι, στην είσοδο της, οι λιγότερο έμπειροι μπουζούριαζαν τα ζώα, δένοντάς τα με λεπτό σχοινί. Στη συνέχεια ο έμπειρος κουρευτής με την ψαλίδα αναλάμβανε την κουρά από το δεξί μέρος, το προσάγκωνο. Το μαλλί έβγαινε σαν προβιά και όταν τελείωνε το τύλιγαν ρολό, το ποκάρι. Γρήγορα ωστόσο η προσοχή μου αποσπάστηκε από το γλέντι και το φαγοπότι. Φίλοι, συγγενείς και άλλοι βοσκοί είχαν μαζευτεί γύρω από το στρωμένο τραπέζι. Ζυμωτό ψωμί, τυρί και άφθονο κρασί. Σε λίγο έφτασαν και τα πρώτα **οφτά**. Η μυρωδιά τους με οδήγησε λίγο παραπέρα, όπου ψήνονταν τα αρνιά στην αναμμένη φωτιά. Ένας μικρός λάκκος σκαμμένος στη γη είχε οριοστεί με μερικές πέτρες, όπου στερεώνονταν οι σουβλές. Συνήθεια πανάρχαια. Και στην αρχαιότητα άνοιγαν τους ίδιους λάκκους, τους επονομαζόμενους "βόθρους" για να προσφέρουν θυσίες στους θεούς. Στη συνέχεια άναβαν τα ξύλα και τοποθετούσαν στη σουβλα μεγάλα κομμάτια κρέατος. Πριν σχηματιστούν τα κάρβουνα το κρέας ψήνεται με τη θερμοκρασία που εκλύεται από το κάπνισμα των ξύλων. Ο Μηνάς πρόλαβε να εξηγήσει την απορία μου. Οι χαϊνήδες, οι κυνηγημένοι επαναστάτες των Κρητικών βουνών σουβλίζαν βιαστικά τα ζώα τους, φοβούμενοι μήπως ο καπνός πρόδιδε τη θέση που είχαν στρατοπεδεύσει. Έτσι πριν καν γίνουν τα κάρβουνα μισοέψηναν και έτρωγαν τα αρνάκι τους.

Με τις μαντινάδες και τα εδέσματα πέρασε η ώρα. Η κουρά είχε σχεδόν τελειώσει. Οι κουρευτές θα έπλεναν τα ψαλίδια και στη συνέχεια θα βάφτιζαν ένα κομμάτι μαλλί με το οποίο θα ράντιζαν τα ζώα για να μην αρρωσταίνουν. Μέχρι το σουρούπο το γλέντι θα συνεχιζόταν. Όπως και η ζωή. Από την επόμενη μέρα οι γυναίκες θα ασχολούνταν με

την επεξεργασία και την ύφανση του μαλλιού. Το μητάτο θα επέστρεφε στους γνώριμους ρυθμούς του. Μια φυγή σε μια χαραμάδα της μνήμης, στη ρωγμή ενός χρόνου που για τους περισσότερους από εμάς δεν θα τον ζήσουμε ποτέ. Σε ήθη και συνήθειες που οι περισσότεροι ζούμε μέσα πια από διηγήσεις.

Ο Αντάρτης της Νίδας

Αποχαιρετώ τον Ακρίτα των βουνών, σε υψόμετρο 1450 μ. και συνεχίζω προς το οροπέδιο της Νίδας. Σταματώ μπροστά από το μεγάλο πλάτωμα προσπαθώντας να διακρίνω ανάμεσα στις χορταριασμένες πέτρες το περίγραμμα του **Αντάρτη** της **Karina Raack**, ενός μνημείου υπαίθριας τέχνης (land art) που συμπυκνώνει και αναδεικνύει, μέσα από την αφαίρεση, συνεκτικές αφηγήσεις του "πέτρινου κόσμου" της Νίδας. Ενός τόπου που συναρτήθηκε με τους μύθους για τον Κρηταγενή Δία και τους διογενέτορες Κουρήτες, την άγρια και τραχιά φύση και τους ανθρώπους της, τα παραδοσιακά πετρόκτιστα μητάτα, το ολοκαύτωμα των Ανωγείων από τους Γερμανούς και την εθνική αντίσταση. Νίδα, σύντημησή του "εις την Ίδα", του πυκνού δασώδους -σύμφωνα με τις πηγές και την ονοματολογία- ορεινού όγκου που κείται μπροστά μου.

Η σημερινή γύμνια της βόρειας πλαγιάς οφείλεται μάλλον στην έντονη δραστηριότητα των μεταλλουργών και των υλοτόμων που από τα αρχαία χρόνια εκμεταλλεύτηκαν τον πλούτο του σε μεταλλεύματα και ξυλεία. Σήμερα ανάμεσα στις λιγυστες σιδηρούχες σκωρίες, που ο έμπειρος επισκέπτης μπορεί να περισυλλέξει, φυτρώνει σε αφθονία η νευρίδα, το χόρτο που αποτελεί την κύρια τροφή των αιγοπροβάτων. Ίσα που διακρίνεται από μακριά το γιγαντιαίο γλυπτό αρθρωμένο από πέτρες του βουνού, στους πρόποδες ενός λόφου, μιας σημαντικής βάσης του ΕΑΜ / ΕΛΑΣ. Η δημιουργική ευαισθησία αλλά και η γνώση της τεχνικής της πέτρας κατέστησε ουσιαστικά, όπως η ίδια αναφέρει, τους ντόπιους τεχνίτες σε "ισότιμους εταίρους".

Τη θυμάμαι ακόμα λεπτή, ξερακιανή, με τα πυρόξανθα μαλλιά της ν' ανηφορίζει προς το βουνό με τους συγχωριανούς. Είχε γίνει, μετά από καιρό ένα με τους ανθρώπους και τη γή

Ο “Αντάρτης” της Γερμανίδας γλύπτριας Karina Raek είναι ένα γλυπτό υπαίθριας τέχνης που αναδεικνύει μέσα από την αφαίρεση τις ιστορίες της Ίδης και τους ανθρώπους της. Τους κουρήτες, τους Αντάρτες του ΕΑΜ / ΕΛΑΣ, τους βοσκούς.

ΦΩΤ ΑΡΧΕΙΟ : από το βιβλίο ΑΝΤΑΡΤΗΣ της KARINA RAECK

τους. Ένα βράδυ στο Περαχώρι, την κάτω πλατεία του χωριού, την είδα να συνομιλά μυστικά με τον γέροντα Γρυλλιό, λαϊκό γλύπτη και ζωγράφο. Τους συνέδεε η ίδια αγάπη γι' αυτό το υλικό μα και για την τέχνη τους. Τα έργα του αυτοδίδακτου αυτού καλλιτέχνη, σμιλευμένα σε ξύλο ή την σκληρή πέτρα της Ίδης παραπέμπουν στην αρχέγονη εκείνη εμπειρία που δοκίμασε ο γλύπτης ενός τοτέμ ή ενός κυκλαδικού ειδωλίου, αποτυπώνοντας μέσα από χαράγματα τις βαθύτερες του σκέψεις για τον κόσμο, το φόβο και τις αγωνίες του. Σε μια πέτρα στο μικρό μουσείο που ο ίδιος στο σπίτι του είχε στήσει είχε χαράξει με τα κουρασμένα του χέρια :

ΦΕΒΓΩ ΑΦΙΝΟ ΠΙΣΟ ΜΟΥ ΕΡΓΟ ΝΑ ΜΕ
ΘΙΜΙΖΙ ΣΑΥΤΗ ΤΗ ΦΤΕΧΤΡΑ ΤΗ ΖΩΗ
ΠΟΥ ΠΙΣΩ ΔΕ ΓΥΡΙΖΕΙ.

Η πέτρα, που στην ντοπιολαλιά αποκαλούν "ανθρώπινο κεφάλι" έδωσε το έναυσμα για το έργο της. Γράφει σχετικά στο βιβλίο της για την πέτρα αυτή : *"Ήταν ένα πλήρες γλυπτό που αντικατόπτρισε μέσα στη φύση του ελάχιστου το μέγιστο, όπως είχα διαβάσει πριν από χρόνια σ' ένα βιβλίο για την παλιά επιστήμη της γεωμαντείας ... Η ιστορία χιλιετιών γεμάτη μύθους και σκληρούς απελευθερωτικούς αγώνες έμοιαζε να έχει αποσβολωθεί σ' αυτή την πέτρα, που συνιστούσε με τον τρόπο της ένα συγκλονιστικό ενθύμιο... Κουβάλησα επι ώρες το εντυπωσιακό μου εύρημα μέσα από κοίτες αποξηραμένων ποταμιών και απότομες βουνοκορφές... Το εύρημα αυτό ήταν ο πρώτος λίθος για να βρώ τη μυστική γλώσσα του πέτρινου κόσμου της Ίδης".*

Ο **Αντάρτης** υλοποιήθηκε με την συγγέντρωση πέντε σχεδόν χιλιάδων πετρών, οι οποίες τοποθετήθηκαν κάθετα στο σκαμμένο έδαφος, βάσει της ορυκτολογικής και τεκτονικής τους σύστασης. Μια ξερολιθική κατασκευή, η οποία όπως τα μιτάτα και οι μάντρες, είναι μια αφομοιωμένη στο φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον της περιοχής. Το περιγράμματά του, με λιτά εκφραστικά μέσα αποδίδει το πολυσήμαντο περιεχόμενό του. Η φτερούγα αποτελεί συμβολική μεταφορά των μυθικών Κουρητών και η ελαφρά σύσπαση του ποδιού, σχηματοποιημένη σε μια καμπύλη κίνηση, αναφέρεται στο πήδημα του εκστατικού πεντοζάλη, που πρώτοι εκείνοι χόρεψαν. Αυτόματα μου ανακαλείται η παράσταση της περιόφημης ασπίδας του Ιδαίου Αντρου. Γέννημα θρέμμα της Ίδης, όπως και ο Δίας, αποκαλύφθηκε πανηγυρικά στις 23/6/1991, με νωπές τις μνήμες από τον Πόλεμο του Κόλπου, ως σύμβολο ελληνογερμανικής συμφιλίωσης. Ένας βοσκός προλογίζοντας το έργο αναφέρει *"Πριν 50 χρόνια, με την ιδέα ότι θα προσγειωθούν γερμανικά αεροπλάνα σε τούτο το οροπέδιο για την κατάληψη της Κρήτης, πολλοί Κρητικοί μάζεψαν πέτρες και τις τοποθέτησαν μέσα στο οροπέδιο για να εμποδίσουν την προσγείωσή τους. Αυτές τις πέτρες μάζεψε η Katina Raeck από το Βερολίνο και φιλοτέχνησε τον αντάρτη της Ειρήνης."*

Πηγαίνοντας να φύγω, σαν οπτασία ξεπροβάλλει η φιγούρα ενός βοσκού πάνω σ' ένα δυνατό καφετί άλογο. Σαν μια εικόνα βγαλμένη από τη χαραμάδα του χρόνου. Γιατί λέγεται ότι κατά την ελληνιστική εποχή στο οροπέδιο γίνονταν αθλητικοί αγώνες προς τιμή του Δία. Κυρίως αρματοδρομίες αλλά και τοξοβολία, πάλη, ρίψεις. Σύμφωνα δε με κάποιο άλλο μύθο, εδώ στο οροπέδιο ο Κρητικός Ηρακλής πρώτος οργάνωσε το 776 π.Χ αθλητικούς αγώνες, πρόδρομο των Ολυμπιακών.

Παρελθόν, παρόν, μύθος, ιστορία, μνήμη και μυθοπλασία, όλα σε τούτο τον τόπο υφαίνουν ένα πέπλο μυστηρίου που μας καλεί να το εξερευνήσουμε. Ανεβαίνοντας, διακρίνεται από μακριά το στόμιο της σπηλιάς. Απειλητικό και απόκοσμο. Εδώ, μόλις 21 χλμ. από το χωριό **Ανώγεια** και σε υψόμετρο 1538 μ., πριν πολλά χρόνια χτυπούσε η καρδιά της Κρήτης.

Zeus ο Ακραίος, Zeus ο Αστεροπητής

Στέκομαι απόμακρα από την είσοδο και αγναντεύω από ψηλά τη θέα. Μετά το γκρίζο και το φαιοπράσινο της πέτρας η παλέτα της φύσης αποτύπωνε όλες τις αποχρώσεις του μπλέ. Ο αγέρας δυνατός παίρνει τις σκέψεις μου. Προσπαθώ να σκεφτώ μερικά από τα προσωνύμια που του αποδίδει ο Όμηρος. Δίας ο Ουράνιος, ο Αιθέριος, μα και ο Νεφέληγερέτης, ο κελαινεφής (μαυροσύνεφος), ο εριβρεμέτης (βαθύβροντος), ο τερπικέραννος. Ο μόνος Θεός που έστειλε το ουράνιο φως, την αιθρία μα και τους ανέμους, τα σύννεφα, τη βροχή και την αστραπή. Γι' αυτό και οι άνθρωποι τον λάτρευαν με ευλάβεια για να τον κατευνάσουν. Έκαναν θυσίες και δώρα στον Ευάνεμο, τον Όμβριο και Ίκμαιο Δία, αυτόν που έφερε τα δροσερά μελτέμια του καλοκαιριού. Τα ιερά του, όπως στη Νίδα, στις ψηλότερες κορυφές, στο προσκεφάλι του ουρανού. Ήταν ο Ζεύς ο Ακραίος, ο Κορυφαίος, ο Επάκριος. Σύμβολό του το αστροπελέκι, το όπλο που τον κάνει ακατανίκητο από θεούς και ανθρώπους και ο αετός. Γιατί κανένα άλλο πετούμενο δεν φτερουγίζει τόσο ψηλά στον ουρανό, δεν θυμίζει με το γρήγορο πέταγμά του -όταν προσεγγίζει τα θύματά του- την αστραπή και τον κεραυνό.

Σ' αυτό τον πανανθρώπινο θεό στέργουν μέχρι και σήμερα οι ορεισίβιοι κάτοικοι του Ψηλορείτη με την επίκληση **"Ma to Za"**. Το όνομά του ανάγεται στην κοινή ινδοευρωπαϊκή ρίζα *din*, που σημαίνει ουρανός. Ίσως γιατί είχε προγόνους τον Ουρανό και τη Γη, δυνάμεις φυσικές αλλά και βασικές για την τάξη του σύμπαντος. Η τελική επικράτηση αυτού του δαίμονα των αιθέρων ως πατέρα θεών και ανθρώπων, υποδηλώνει κατά μια ερμηνεία τη μετάβαση σε κοινωνίες με μεγαλύτερη εξάρτηση από τις μετεωρολογικές συνθήκες εξαιτίας της αναπτυγμένης γεωργίας και κτηνοτροφίας. Ο νεότερος θεός υπερερούσε από τους προγενέστερους όχι μόνο στη φυσική δύναμη αλλά και στη σοφία και τα ανώτερα ηθικά γνωρίσματα, ώστε να καταστεί "πατήρ θεών και ανθρώπων".

Ένας αετός πετάει λίγο μακρύτερα σκίζοντας με κύκλους τους αιθέρες, σαν να θέλει να

υπενθυμίσει μέχρι σήμερα την παρουσία του. Πετά πάνω από την απεναντινή κορυφή Τυμπανάτορας, ανακαλώντας τους ήχους από τις κλαγγές των τυμπάνων. Το αμφιθεατρικό πλάτωμα μπροστά μου απλώνεται σαν ένα ξεχασμένο σκηνικό. Εδώ φιλοξενούνταν οι χοροί, οι λιτανείες, οι θυσίες και τα αφιερώματα στον υπέρτατο θεό. Αριστερά διακρίνω το μεγάλο πελεκημένο στο φυσικό βράχου βωμό. Όμοιο με τις πέτρινες πεζούλες έξω από το μητάτο που επισκέφτηκα. Με καθηλώνει με την τελειότητα της μορφής του. Λέγεται ότι λαξεύτηκε σύμφωνα με τον χρυσό κανόνα : **ο λόγος του ύψους προς το πλάτος ισούται με το λόγο του πλάτους προς το μήκος**. Μετά την ακρίβεια και την τελειότητα του κυκλικού εκφορικού θόλου άλλο ένα σπουδαίο επίτευγμα των μαστόρων της πέτρας.

Η μαύρη τρύπα της σπηλιάς με αιχμαλωτίζει, μια δύνη που με παρασέρνει μέσα της. Προχωρώ με βήματα γοργά. Ξαποσταίνω

ντόπιους η **Σπηλιάρα της Βοσκοπούλας**.

Όσο περπατώ ο υπόκωφος ήχος του βηματισμού μου επιτείνεται από την επικρατούσα σιωπή. Ασυнайόθητα πατώ πιο δυνατά και πιο γρήγορα, σαν να μιμούμαι ασυνείδητα τον εκστατικό χορό των Κουρητών. Αυτών που με τους χτύπους των ασπίδων και το χορό τους φύλαξαν το Δία από το φονικό στόμα του πατέρα του Κρόνου. Το θεϊκό βρέφος σώθηκε από τη Ρέα, όταν εκείνη, με προτροπή της Γης τον ξεγέλασε ρίχνοντάς του μια πέτρα σπαραγνομένη. Στη συνέχεια οδηγήθηκε στα δασώδη βουνά της Ίδης, όπου ανατράφηκε από το γάλα μιας αίγας, της **Αμάλθειας**. Αυτή την αίγα, όταν αργότερα έγινε βασιλιάς των θεών, την τίμησε κάνοντάς την αστέρι, ενώ το δέρμα της το φόρεσε και το έκανε απρόσβλητη ασπίδα, την περιφημη "αιγίδα" στον πόλεμό της με τους Τιτάνες. Όσο για τα κέρατά της έγιναν σύμβολο αφθονίας, πηγή ζωής για τους κατοίκους τούτου του τόπου που για αιώνες οργάνωσαν τη ζωή τους βάσει

“Στο Ίδαίον Άντρο χτυπούσε πριν εκατοντάδες χρόνια η καρδιά της Κρήτης. Στο σεβασμιότερο τόπο λατρείας του Κρητογενή Δία είχαν επιστρέψει ο Επιμενείδης, ο Πυθαγόρας, ο Πλάτωνας και ο μυθικός βασιλιάς Μίνωας”.

μόνο για μια στιγμή για να εντοπίσω το Περδικόνερο, την περιφημη πηγή όπου σύμφωνα με την παράδοση ο βασιλιάς Μίνωας έθαψε την βοσκοπούλα που σκότωσε κατά λάθος καθώς κυνηγούσε. Με συγκίνηση θυμάμαι ακόμη τη ζωγραφιά του **Γρυλλιού** στο Μουσείο του που περιγράφει τη σκηνή. Στο μεγαλύτερο μέρος του πίνακα ζωγραφίζει το χωριό του, τα Ανώγεια, με τις πλατείες και τις εκκλησίες του. Στην κάτω δεξιά μεριά η προσωπογραφία του και στο πάνω μέρος σκηνές από το οροπέδιο της Νίδας. Ένας βοσκός με το γγαλομάντρι του, μερικές αίγες που τρώνε τη νευρίδα, η μαύρη σπηλιάρα και εκείνος να τεντώνει το τόξο του σημαδεύοντας άθελά του την άμοιρη βοσκοπούλα. Ο Μίνωας φοράει βράκα κρητικιά και έχει μουστάκι. Μόνο το υψιπετές καπέλο του με ξενίζει. Μια σκηνή που ζωγραφίζει με χρώματα τους στίχους του Βισσέντζου Κορνάρου στον Ερωτόκριτο. Η παράδοση ζωντανή μεταφέρεται μέχρι σήμερα. Ίσως γι' αυτό και το Ίδαίον Άντρο αποκαλείται ακόμα από τους

της κτηνοτροφίας. Υπάρχει μια παράδοση σύμφωνα με την οποία κάποτε κάποιοι βοσκοί είδαν να βγαίνει από ένα σύδεντρο ένας τράγος, του οποίου το γένη έσταζε νερό. Αμέσως τον ακολούθησαν και εκείνος τους οδήγησε στην αποκάλυψη μιας πηγής με άφθονο τρεχούμενο νερό. Εκεί θεμελίωσαν τον πρώτο ποιμενικό καταυλισμό τους, τα σημερινά Ανώγεια. Ωστόσο γύρω από το οροπέδιο υπάρχουν οκτώ πηγές όπου τα πρόβατα σβήνουν τη δίψα τους, με σημαντικότερη το **Χριστόνερο**, στο ξωκλήσι της Ανάληψης. Τα σκαλοπάτια που διαμορφώθηκαν για τη διευκόλυνση των ανασκαφών με προσκαλούν προς το εσωτερικό του σπηλαιίου με τα κρυμμένα μυστικά του. Το σκοτάδι καλύπτει στη λήθη όσα δεν πρόκειται να μάθουμε ποτέ για τις καθημερινές τελετές και τη λατρεία του Κρητογενή Δία. Μόνο κάποιοι στίχοι από τη χαμένη τραγωδία του Ευριπίδη Κρήτες θα υπενθυμίζουν τις μυστηριακές τελετές που γινόνταν κάθε χρόνο. Οι πιο πρόσφατες ανασκαφές από τον Γ. Σακελλαράκη επιβεβαίω-

Μπρούντζινη ασπίδα από το Ιδαίον Άντρον με παράσταση ασπιδοφόρων Κουρητών.

Οι Κουρήτες με τους χτύπους των ασπίδων και το χορό τους φύλαξαν τον Δία από το φονικό στόμα του πατέρα του Κρόνου.

ΦΩΤ ΑΡΧΕΙΟ : από το βιβλίο ΑΝΤΑΡΤΗΣ της ΚΑΡΙΝΑ ΡΑΕΚΚ

σαν την αδιάλειπτη σχεδόν λατρεία του σπηλαιού από τη δεύτερη χιλιετία μέχρι το 100 π.Χ. Έχουν περάσει πάνω από εκατό χρόνια αφότου το 1884 ένας Ανωγειανός βουσκός ο Γιάννης Παωπαράκης ή Μούσιος βρήκε μερικά αντικείμενα από χαλκό. Αμέσως ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ηρακλείου φρόντισε για τη διενέργεια των πρώτων ανασκαφών από τον Ιταλό αρχαιολόγο και Διευθυντή της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής **Federico Halbherr** το 1885. Ανάμεσα στ' άλλα σημαντικά ευρήματα το χάλκινο ειδώλιο λατρευτή και μια σφραγίδα από ορεία κρύσταλλο με τη λατρευτική παράσταση μιας γυναικείας μορφής που φυσά το κοχύλι του Τρίτωνα.

Προσκυνητής και εγώ προχωρώ στο μουσικόταδο. Προσπαθώ να θυμηθώ μερικούς από τους πιο γνωστούς επισκέπτες του. Εδώ ο

μυθικός Επιμενείδης αποκοιμήθηκε για χρόνια πολλά στο ανεξερεύνητο άνδρο του, ο μαθηματικός Πυθαγόρας μνήθη-κε στα μυστικά του Κάτω Κόσμου και ο Πλάτωνας εμπνεύστηκε την ιδανική πολιτεία του. Ο επιφανέστερος ωστόσο όλων είναι ο μυθικός βασιλιάς Μίνωας, ο οποίος το επι-σκεπτόταν σύμφωνα με τον Όμηρο στο τέλος κάθε μεγάλου έτους των 99 μηνών για να επιβεβαιώσει τη βασιλεία του και να πάρει εντολές για τους Νόμους του. Με τις σημερινές γνώσεις για το Μινωικό πολιτισμό, η θρυλική του μορφή ως νομοθέτης, κυβερνήτης, θαλασσοκράτορας εντάσσεται πλέον σ' ένα σαφές ιστορικό πλαίσιο. Η ύπαρξη των μύθων για δύο Μίνωες, το γιό του Δία και της Ευρώπης και τον επύγονό του με την Ίδη αναδεικνύει τη συγχώνευση προελληνικών και δωρικών στοιχείων, αλλά και τη σχέση του

με τον κρητικό τύπο λατρείας του Δία. Ενός Δία που γεννιέται και πεθαίνει κάθε χρόνο, όπως ο προελληνικός θεός της βλάστησης.

Το εσωτερικό του σπηλαίου σχεδόν σκοτεινό. Στο βάθος της αίθουσας, στο ψηλότερο σημείο μόλις που διακρίνεται μια βραχυόδη σχισμή. Εκεί σύμφωνα με τους αρχαιολόγους ήταν το άδυτο. Ανακαλύφθηκαν ίχνη από φωτιά, πιθανόν από τη φλόγα της Ανάστασης του Κρηταγενή Δία και διάσπαρτα ευρήματα ανάμεσά τους και μερικά χριστιανικά, όπως ένας οστέινος σταυρός με χαραγμένη την παράσταση της Βρεφοκρατούσας. Το 1956 ο Μαρινάτος ανέσκαψε ένα ειδώλιο καθιστής θεάς, απόλυτα ταυριαστό με το θάλαμο της Ρέας. Η δαιδαλώδης μικρή στοά στο εσωτερικό του άδυτου οδηγεί κατά μια ερμηνεία στην κατηφορική σήραγγα που κατεβάζει στον τάφο του Δία. Το σκοτάδι καλύπτει με το πέπλο του όσα δεν μπόρεσαν να φέρουν στο φως οι τελευταίες ανασκαφές από το Γ. Σακελλαράκη. Ωστόσο τα τελευταία δεδομένα έρχονται να επιβεβαιώσουν με τον πιο περίτρανο τρόπο την συνεχή λατρευτική χρήση του από τους ορεινούς πληθυσμούς της περιοχής από τα μυωικά χρόνια. Ένας διαρκής φόρος τιμής, λατρείας και μύησης στο μυστήριο της γέννησης, της ζωής, του θανάτου και της ανάστασης.

Βγαίνοντας από το σπήλαιο το εκτυφλωτικό φως με τυφλώνει. Η θέα μου κόβει την ανάσα. Αναθυμώμαι τις γιορτές στα τελευταία Υακίνθια. Ήταν αφιερωμένα στη Σελήνη, στο Δία Ασπεροπητή. Αστροναύτες, επιστήμονες, βοσκοί, αντάλλαξαν τις εμπειρίες και τις σκέψεις τους για τα μυστήρια του ουρανού. Κατηφορίζοντας για την επιστροφή, μετά το οροπέδιο θ' ανέβαινα για λίγο στο **Σχίνακα**, με το αστεροσκοπείο. "Στου Σχίνακα το σάπατο έπανε οι αστρολόγοι", γράφει ο ντόπιος ποιητής Σ. Βιτώρος, "πως παίζουνε του ουρανού τ'αστέρια κομπολόγι. Γι'αυτό και χτίσαν στην κορυφή πολυτελές μητάτο να' χοννε οι επιστήμονες τον ουρανό στο πιάτο".

Βιαστικά προσπερνά μερικά εγκαταλελειμμένα μητάτα. Μετά το μητάτο του γεροβοσκού σειρά έχει το σύγχρονο "μητάτο" των αστροφυσικών. Στην πρώτη μου εκείνη επίσκεψη θα το βρώ κλειστό. Μόνο η θέα προς τη θάλασσα και το Ηράκλειο θα με αποζημιώσει. Η επόμενη συνάντησή μου με τον Ασπεροπητή

Δία θα ήταν προγραμματισμένη σε κάποιες από τις καθορισμένες ημερομηνίες που είναι επισκέψιμο για το κοινό τους καλοκαιρινούς μήνες.

Επόμενος σταθμός το μητάτο του Αγίου. "Πέτρες πετώ του φεγγαριού, να γοργοβασιλέψει, παλιό μου ταίρι, για να' ρθει σται τόπους σου να φέξει". Με την επίκληση αυτή - μια τοπική μαντινάδα από αυτές που αυτοσχέδια εμπνέονται οι Κρητικοί στο γλέντι, στο θάνατο, στην παρέα του καφενεύου - κατηφορίζω τον ορεινό όγκο του Ψηλορείτη για τον Αγ. Υάκινθο.

Στο μητάτο του Αγίου Αγιος Υάκινθος, ο ερασιθάνατος - ο ερωτευμένος μέχρι θανάτου

Η επιλογή για την οικοδόμηση του ναού με τη μορφή και την τεχνική ενός μητάτου είναι σύμφυτη με την τοπική αρχιτεκτονική της πέτρας. Έτσι οι ντόπιοι πριν από δεκάδες χρόνια έφτιαχναν τα δικά τους καταφύγια στο βουνό, έτσι θέλησαν να φτιάξουν και του αγίου τους. Για την υλοποίησή του ο αρχιτέκτονας **Σ. Βιδάλης** που είχε την εποπτεία της μελέτης βρήκε συμπαροστάτους τους λιγοστούς εναπομείναντες μάστορες της πέτρας. Έργο δύσκολο, που απαιτεί ακρίβεια, επιδεξιότητα και βαθιά γνώση του υλικού.

Προσπαθώ να συνδέσω τις άρρητες σχέσεις ανάμεσα στα δύο πέτρινα μητάτα που επισκέφτηκα, του **Υάκινθου** και του **βοσκού**. Χώροι ιεροί για τους ερασιτές της φύσης και της ζωής. Και για τους δύο ο χρόνος ίδιος, αδιάρρηκτος. Μα αν για ένα μοναχό η ζωή του ορίζεται σαν ένας επαναλαμβανόμενος κύκλος προσευχής για την τελείωση και ανύψωση της ψυχής, για το βοσκό του πέτρινου κόσμου της Ίδης, η καθημερινή επανάληψη των εργασιών μέσα στη μέρα, σε μια ζωή, τον οδηγούσε σ' ένα αναστοχασμό του κόσμου και του εαυτού του.

Μια άμορφη πέτρα, σαν σκιά ανθρώπου μας δείχνει το δρόμο γι' αυτό το καταφύγιο του έρωτα. Την ιστορία του εικοσάχρονου νεομάρτυρα Υάκινθου, ο οποίος δέχθηκε πρόθυμα να μαρτυρήσει για την κοινή πίστη και την αγάπη του στο Θεό θέλησε ο τραγουδοποιός **Λουδοβίκος** μαζί με ανθρώπους του πνεύμα-

τος να αναδειξει με την ανέγερση ενός ναΐσκου στον Ψηλορείτη και τη θέσπιση τριήμερων εορτών προς τιμή του, τα "Υακίνθεια". "Όταν ένας νέος, είκοσι χρονών" γράφει η **Μαρώ Βαμβουνάκη** στον κατάλογο των πρώτων Υακινθίων του 1998 "μπορεί να υπερασπίζεται μέχρι θανάτου την πίστη του, θα μπορεί ασφαλώς να κάνει το ίδιο και για την πίστη στη μάνα, στην πατρίδα, στο φίλο, στη φίλη, βάζοντας τα αισθήματα της βαθιάς καρδιάς του πάνω απ' όλα, ακόμα και πάνω από την εφήμερη ζωή του. Γνωρίζουμε πως ο έρωτας για ό, τι αγαπάμε είναι θεϊός και πως ο ερωτευμένος έχει δεχτεί την αγάπη του Θεού, πως απολαμβάνει την εμπιστοσύνη του. Ο Άγιος Υάκινθος, μορφή σεμνή, δίχως τις γνώσεις μιας μακρόβιας εμπειρίας, αλλά φλεγόμενος από τη φωτιά του ανίκητου, αποφάσισε να πεθάνει όρθιος, χωρίς διαταγή. Γιατί στο δικό του Μαρτυρολόγιο είναι καταγραμμένο πως, όσο πιο δυνατή είναι η δίψα ζωής, τόσο μικρότερος ο φόβος του

θεών της γονιμότητας, του Ποσειδώνα, του Δία και του Υάκινθου. Άλλωστε στις Αμύκλες αλλά και σε άλλους τόπους της Λακωνικής υπαίθρου λατρευόταν τόσο ο Υάκινθος όσο και το υποχθόνιο ζευγάρι του Δία - Αγαμέμνονα και της Αλεξάνδρας.

Ο αρχαίος Υάκινθος, απόγονος του Δία και της Ταυγέτης, "αγαπημένος" του Απόλλωνα, ο οποίος σκοτώθηκε εξαιτίας της ζήλιας του Ζέφυρου, λατρευόταν στις Αμύκλες Λακωνίας με αντίστοιχες τριήμερες γιορτές. Τα Υακίνθεια, τον μήνα του πρώιμου θέρους, ήταν από τις σημαντικότερες θρησκευτικές γιορτές των Σπαρτιατών αφιερωμένες στον Απόλλωνα. Η πρώτη μέρα άρχιζε με τους εναγισμούς στο βωμό και τάφο του Υάκινθου, ιεροπραξία που μαρτυρεί την χθόνια φύση της θεότητας και μάλλον επιβεβαιώνεται με την ανάγλυφη παράσταση που περιγράφει ο Πausανίας και παριστάνεται ως ώριμος άντρας με γένια συνοδευόμενος από την χθόνια αδελφή του Πολύβοια. Όπως και οι

" Την ιστορία του εικοσάχρονου νεομάρτυρα Υάκινθου, ο οποίος μαρτύρησε για την αγάπη του στο θεό, θέλησε ο τραγουδοποιός Λουδοβίκος να αναδείξει με την ανέγερση ενός ναού και τη θέσπιση τριήμερων εορτών στις αρχές του Ιούλη"

θανάτου".

Τα πρώτα Υακίνθεια ήταν αφιερωμένα στη μνήμη του "Μεγάλου Ερωτικού" και ακολούθησαν προς τιμή της "μάνας - γυναίκας ως μορφής προσφοράς και δοτικότητας", του "Ερωτόκριτου".

Πριν μερικά χρόνια τα Υακίνθεια ήταν αφιερωμένα στο Δία, επιτρέποντας την ερμηνεία και ανάδειξη αφανών σχέσεων με το "σεβασμιότερο τόπο της Κρητικής λατρείας", το Ιδαίον Άντρο. Ο εορτασμός τους ύμνησε αυτόν, στον οποίο ακόμα οι Ανωγειανοί βοσκοί αναφέρονται στις δύσκολες στιγμές με την επίκληση "μα τον Ζα" (σύντμηση του Ζευς), υπενθυμίζοντας την ιδιόμορφη λατρεία του Κρηταγενή Δία, που γεννιέται και πεθαίνει κάθε χρόνο. Η υπόθεση της καταγωγής του από κάποια μινωϊκή θεότητα που συνδεόταν με τον κύκλο της βλάστησης φαίνεται να επιβεβαιώνεται ανασκαφικά από τον Γ. Σακελλαράκη, ο οποίος έχει επισημάνει και τα κοινά στοιχεία της λατρείας των

περισσότερες θεότητες του κάτω κόσμου, η λατρεία τους θα πρέπει να συνδέθηκε εκτός από το βασίλειο των ψυχών με την βλάστηση και την ευφορία της γης. Η φύση του προδρομικού ή ακόμα και προελληνικού αυτού θεού, κατά μια ερμηνεία θα πρέπει να τροποποιήθηκε με τον συμφυρισμό του με τον Απόλλωνα, μεταπηδώντας στην κατηγορία των νέων και ωραίων θεών της βλάστησης, οι οποίοι πεθαίνουν κάθε χρόνο και ανασταίνονται. Τη μελαγχολία και το πένθος της πρώτης ημέρας διαδεχόταν η πομπή και οι εύθυμες γιορτές προς τιμή του Απόλλωνα και της αναγέννησης της φύσης.

Τα σύγχρονα Υακίνθεια αναπτύσσοντας έμμεσες νοητικές σχέσεις και δεσμούς με τα αρχαία, "αναβιώνουν", πέρα από οποιεσδήποτε πολιτισμικές συμβάσεις, μια σχεδόν ξεχασμένη μνήμη. Κάθε **3 Ιουλίου**, οι "εραστές" του Υακίνθου ανηφορίζουν στους πρόποδες του Ψηλορείτη για να αναζητήσουν το δικό τους σύμβολο, τη δική τους αλήθεια στα

τραγούδια ή τους στίχους που έχουν χαράξει οι ντόπιοι στους βράχους γύρω από τον ναό της αγάπης. Οι εορτές του επιδιώκουν, γράφει ο **Γ. Γραμματικάκης** "να μας ανασύρουν από ένα παρόν δύσκολο και σκοτεινό και να ανοίξουν κάποιες χαραμάδες φωτός. Χαραμάδες προς την αγάπη και τα πολλαπλά της νοήματα, προς ό, τι ψιθυρίζουν η φύση και οι πέτρες του βουνού, προς το Άλλο... Όσοι τον αγαπήσουν να δούν στο πρόσωπό του τον δικό τους συμβολισμό, τη δική τους ανέγγιχτη και συχνά ανομολόγητη αλήθεια".

και ενθυμούμαι το έκπληκτο υγρό εκείνο βλέμμα στην πρώτη μου ανακάλυψη. "Πάντα με φτάνει ο έρωτας, όσο πολύ κι αν τρέχω, γιατί είναι εκείνος φτερωτός κι εγώ φτερά δεν έχω". Έμεινα για μερικά λεπτά ακίνητος μπροστά στην "ομιλούσα" πέτρα. Τα λόγια της σχημάτισαν τη μορφή του, αυτή την φιλόλιγνη φιγούρα που με τόση ευλάβεια θα προσκυνούσα αργότερα στο ξωκλήσι του. Με αγωνία συνεχίζω να ψηλαφώ τις πέτρες, να προσπαθώ να αφουγκραστώ τη σοφία των πέτρινων ανθρώπων της Ίδης. Κάθε πέτρα και μια

Γύρω από το μητάτο του Αγ. Υάκινθου έχουν διαμορφωθεί από τους μάστορες της πέτρας, πεζούλες κ' ένα μικρό θεατράκι για την υποστήριξη των μουσικών εκδηλώσεων . Στους πέτρινους όγκους μπορεί ο προσκυνητής να ανακαλύψει μαντινάδες που έχουν χαραχτεί με θέμα τον έρωτα.

Σταματώ έξω από τον προαύλιο χώρο και σκαρφαλώνω με τη δίψα ενός εραστή πάνω από το πέτρινο θεατράκι για τις μουσικές εκδηλώσεις. Ο φυσικός βράχος, σμιλεμένος από το χρόνο έχει αυτοσχέδια χαράξει τα πρώτα καθίσματα. Ο ήλιος χτυπά δυνατά μεγαλώνοντας τον ίσκιο μου. Κλείνω τα μάτια

ιστορία, ένας μύθος, ένα τραγούδι. "Ο έρωτας και ο θάνατος άσπρο και μαύρο χρώμα, ανθός που ανοίγει την αυγή και χάνεται στο πόμα". Κάθομαι πλάι στην πέτρα, προσπαθώντας να αφουγκραστώ το βουβό πόνο. Το νήμα της μνήμης ξετυλίγει εικόνες όταν παιδί στις διακοπές μου στο χωριό, παρακολουθούσα τις

μαυροντυμένες γυναίκες, σαν σε χορό αρχαίας τραγωδίας, να απευθύνουν τον ύστατο χαιρετισμό.

Τα μοιρολόγια που ακόμα, σχεδόν ευλαβικά, τραγουδιούνται από τις γυναίκες της Κρήτης, φτιάχνονται και εκτελούνται συλλογικά. Στο μοιρολόι της μάνας για το παιδί της, της γυναίκας για το σύντροφό της, της κόρης για τον πατέρα, δεν παρίσταται μόνο ο εξατομικευμένος πόνος, όπως εκφράζεται μέσα από τις τρεμάμενες λέξεις, που σαν παύσεις διακόπτουν τα αναφιλητά. Ο αυτοσχεδιασμός, ως δυνατότητα επιλογής μέσα στην παράδοση, επιτρέπει στον εραστή να πλουτίσει το "σύμπαν" με την ελάχιστη ποικιλία της δικής του ζωής. Στο πρώτο δίστιχο, το όνομα, ο βαθμός συγγένειας και το γεγονός του αιφνιδίου αποχωρισμού. Οι στίχοι προχωρούν με προοδευτικές παραλλαγές της περιγραφής του ερωμένου, επαναλήψεις που διεισδύουν στα μικρά μυστικά της κοινής τους ζωής. Μα όταν έρθει η στιγμή να μνησθεί ο έρωτας, ο πόνος της απώλειας, ο θάνατος της κοινής τους ζωής, τότε οι στίχοι ανακαλούν όλα τα μοιρολόγια του κόσμου. Ο εραστής αμέσως αποκτά μια συμβολική, σχεδόν καθολική μορφή και ο πόνος στον οποίο όλοι μετέχουν είναι ο θάνατος για κάθε αγαπημένο. Η λεκτική επανάληψη παραδιδόμενων μοτίβων, στίχων, ποιητικών διαλόγων, εμπλουτισμένων κάθε φορά, ανανεώνουν το βαρύ και αργό πένθος μέσα μας. *"Ξύπνα και χάραξε η αυγή, γλυκολαλούν τ' αηδόνια, ξύπνα και πέτα μακριά του Χάρου τα σεντόνια"*. Έτσι αυτές οι σπουδές πόνου, παρά τις θεματικές παραλλαγές και τους αυτοσχεδιασμούς, αποκτούν την καθολική μορφή ενός αέναου μοιρολογιού, που φωτόσο δεν θα ξεχαστεί.

Ψάχνω για άλλα σιχάκια πάνω στους βράχους. Αυτές οι πέτρες μοιάζουν να ανθίζουν. Τα άνθη τους ρωγμές στο χρόνο, η μυρωδιά τους η σοφία της ζωής. Στρέφομαι προς τους δύο καλοσχηματισμένους πέτρινους όγκους της εκκλησίας, λουσομένους από τον καλοκαιρινό ήλιο. Αν η αρχιτεκτονική μπορεί να οριστεί ως το σοφό, ορθό και υπέροχο παιχνίδι όγκων συναθροισμένων κάτω από το φώς, τα μητάτα της Κρήτης, οι μικρές κυκλικές κωλουροκωνικές κατασκευές πέρα από μια αυθεντική καλλιτεχνική δημιουργία, αναδει-

κνύουν το παλίμψηστο μιας οικοδομικής παράδοσης 5000 χρόνων. Σ' αυτή την "έρμη χώρα" όλα φαίνεται να συντίθενται μέσα από τα νήματα μιας αρχέγονης παράδοσης. Ο Αγ. Υάκινθος με τη λατρεία του Δία στο Ιδαίον Άντρο, ο πέτρινος κόσμος με τους μύθους και τα τραγούδια αυτού του λαού, οι εκκλησιές με τα μητάτα και τους θολωτούς τάφους της προϊστορίας. Μιας παράδοσης που εξακολουθεί ακόμα να εμπνέει, να αναδεικνύει ένα απλό βοσκό σε καλλιτέχνη, να φυλακίζει μια γερμανίδα γλύπτρια στα μυστικά και την

Εσωτερικό από το μητάτο του Αγίου Υάκινθου.

"Πάντα με φτάνει ο έρωτας όσο πολύ κι αν τρέχω, γιατί είναι εκείνος φτερωτός κι εγώ φτερά δεν έχω".

ιστορία της, να καθοδηγεί ένα τραγουδοποιό αλλά και ένα ολόκληρο χωριό στην αναβίωση μιας πίστης.

Ξαναμπαίνω νοερά στη σκέπη του αγίου. Μια τεχνητή σπηλιά, όπως το Ιδαίον Άντρο. Η μορφή του αγίου, λεπτή, ευθυτενής, γαλήνια με υποδέχεται. Ανάβω ένα κερί στη χάρη του.

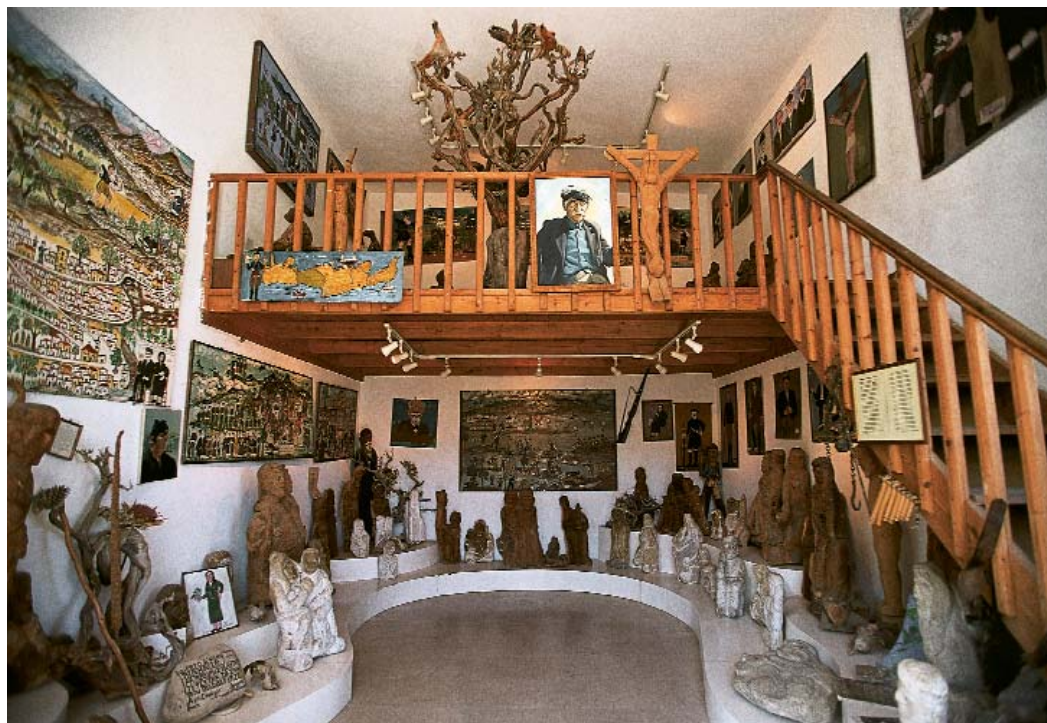
Ο δρόμος στενός περιστρέφεται γύρω από τον πέτρινο γίγαντα. Στο ταξίδι μου θα συναντήσω τους Ακρίτες αυτού του βουνού, τον βοσκό, τον Αντάρτη, τον Ακραίο Δία, τον Άγιο Υάκινθο. Βαδίζοντας στο Αστεροσκοπείο του Σχίνακα. (Δεξιά)

Το φως από τον κυκλικό φεγγίτη με λούζει με ξεστασιά, σαν την ματιά του. Αντί για προσευχή προσπαθώ να θυμηθώ καμιά μαντινάδα. Αυτή ταιριάζει μάλλον καλύτερα σ' αυτόν τον άγιο συλλογούμε. *"Τα μάτια δεν διασίζονται και δεν τα πιάνει κρίση, γιατί 'ναι φως και σοντηρά να ιδεί που θ'αγαπήσει"*. Βγαίνω έξω και πηγαίνω σε μια πεζούλα απέναντι να ξεποτάσω. Παρατηρώ τους δίδυμους κυκλικούς όγκους. Ο ένας η κατοικία του αγίου και ο άλλος το ιερό, όπως ακριβώς και στα μητάτα. Η αρχική κατασκευή συμπληρώνεται συνήθως με παράπλευρη ομοειδή κατασκευή, το "τυρόσπιτο". Μια άλλη εξίσου σημαντική τελετουργία για τη ζωή αυτού του τόπου.

Μετά από λίγο θα έπαιρνα το δρόμο του γυρισμού. Κάθε φορά ωστόσο που επισκέφτομαι τον πέτρινο κόσμο της Ίδης και τους ανθρώπους της βρίσκομαι μπροστά σε μια νέα εμπειρία, σε μια νέα αποκάλυψη. Αυτός είναι άλλωστε και ο σκοπός κάθε ταξιδιού. Η αναγνώριση μέσα από την διαφορετικότητα

του άλλου, μιας διαφορετικής θεώρησης για τη ζωή, τον κόσμο, τον ίδιο μας τον εαυτό. Η επίσκεψη στον τόπο αυτό, όπου η μνήμη και η παράδοση τελούν σε διαρκή μέθεξη με την καθημερινότητα των ανθρώπων της μου έδειξε πως ισότιμα με τη ζωή η μνήμη διεκδικεί μια θέση ανάμεσά μας. Σκέφτομαι το επεισόδιο των Λωτοφάγων στην πολυδιαβασμένη Οδύσεια. Όταν οι σύντροφοί του μοιράστηκαν τη συνήθη τροφή τους, μονομιάς έσβησαν σαν ζωντανό νεκρό, έσβησαν στα τρίσβαθα της λήθης. Εξαλείφοντας τους δεσμούς ανάμνησης που τους συνέδεαν με τον οικείο κόσμο, συνακόλουθα αποκόπηκαν και οι ίδιοι από αυτόν. Η λήθη, όπως και η ζωή εμπειρέχει την αμοιβαιότητα. Η γνώση της παράδοσης, της διαρκούς μνήμης των άλλων πριν από εμάς, μας δίνει το φως και τη δύναμη να συνεχίσουμε. Να αναθεωρήσουμε τις ανάγκες και τις προτεραιότητες της καθημερινότητάς μας. Να εκκινήσουμε μια νέα ζωή από την αρχή.

Το Μουσείο του παραδοσιακού γλύπτη και ζωγράφου Γρυλλίου. Με την τέχνη του ανέδειξε τις ιστορίες και τους ανθρώπους του τόπου του.

Ανώγεια

Τα Ανώγεια Μυλοποτάμου είναι χτισμένα στις βόρειες υπώρειες του Ψηλορείτη και απέχουν 35 χιλιόμετρα από το Ηράκλειο Κρήτης. Η ίδρυσή τους ανάγεται πιθανότατα, σύμφωνα με τον ιστορικό Στέργιο Σπανάκη, σε κάποιον πρώιμο ποιμενικό καταυλισμό. Το γλωσσικό τους ιδίωμα, με την ιδιόζουσα εκφορά του λ, όπως ρ και τη διατήρηση προελληνικών λέξεων και τοπωνυμίων, επιτρέπουν μια ακόμη προγενέστερη αναγωγή. Την περίοδο της Ενετοκρατίας καταγράφεται ως μόνιμος οικισμός, στον οποίο κατέφυγαν οι εκδιωγμένοι επαναστάτες από την γειτονική αρχαία κομόπολη Αξός. Γι' αυτό και αναφέρονται και Αξικά Ανώγεια. Την περίοδο της Τουρκοκρατίας αναπτύσσουν έντονη επαναστατική δράση, συμμετέχοντας με μια πλειάδα αγωνιστών στον πρώτο πυρήνα της Φιλικής Εταιρείας. Το γενναίο τους φρόνημα επέδειξαν οι

Ανωγειανοί και την περίοδο της Αντίστασης απέναντι στους Γερμανούς, με κατάληξη το ολοκαύτωμα του χωριού στις 15/9/1944. Χαρακτηριστική είναι η διαταγή του διοικητή Χ. Μύλλερ. "Επειδή η πόλις των Ανωγείων είναι κέντρον της αγγλικής κατασκοπείας εν Κρήτη... διατάσσομεν την ισοπέδωσιν τούτων και την εκτέλεσιν παντός άρρενος Ανωγειανού".

Το χωριό ανοικοδομήθηκε, διασώζοντας τον πλούτο της γλωσσικής του παράδοσης, των εθίμων και των παραδοσιακών τεχνών. Ο πλούτος της μουσικής του παράδοσης, με προσβεβυτές σημαντικούς τραγουδοποιούς της Κρητικής μουσικής, οι οποίοι κατάγονται από τα Ανώγεια, όπως ανάμεσα σε πολλούς άλλους, ο **Νίκος Ξυλούρης**, ο **Ψαραντώνης**, ο **Βασίλης Σκουλάς** και ο **Λουδοβίκος των Ανωγείων**, το έκαναν πόλο έλξης επισκεπτών σημαντικών προσωπικοτήτων. Την δεκαετία το '80 ο Μάνος Χατζηδάκης οργάνωσε Μουσικές Γιορτές, μια παράδοση που συνεχίζουν τα σύγχρονα Υακίνθια.

Βιβλιογραφία

- ♦ Σμπώκος Γ., *Ανώγεια Η ιστορία μέσα από τα τραγούδια τους*, Αθήνα 1992
- ♦ Βιτώρος Σ., *Νίδα το τραγούδι της Νίδας*, Ανώγεια 1989
- ♦ Λουδοβίκος των Ανωγείων, *Ο έρωτας στην Κρήτη είναι μελαγχολικός*, Εκδόσεις Ιανός 2002
- ♦ Βαλλιάνος Χ., *Τα Μητάτα των Κρητικών βοσκών*, Δαίδαλος 1988
- ♦ Συριακεζής Κ., *Τα μητάτα της Κρήτης*, Μουσείο Κρητικής Εθνολογίας - Κέντρο Ερευνών Βώροι, 1988
- ♦ Πετράκης Γ., "Τα μιτάτα της Νίδας", *Περιοδικό Ταυ*, Οκτώβριος 1991, Ηράκλειο, σ. 14-9
- ♦ Αρκαδάκη Μ., "Ξερολιθικά κτίσματα και κατασκευές από την Α. Κρήτη : τα καλύβια του Απάνω Μεραμπέλλου", *Κρητολογικά Γράμματα*, 15/16, Ρέθυμνο 1999/2000
- ♦ Πατεράκης Α., "Συμβατικές μονάδες μέσα δημιουργίας λαϊκού πολιτισμού", *Εφημ Πατρής*, 18/1/ 03 σ.8., 23/1/03 σ.8, 24/1/03 σ.8, 25/1/03 σ.8.
- ♦ Μαυρακάκης Γ., *Λαογραφικά Κρήτης - Τα Ποιμενικά, Ιστορικές Εκδόσεις Στ. Βασιλόπουλου*, Αθήνα 1985
- ♦ Σακελλαράκης Γ. Σαπουνά - Σακελλαράκη Ε., *Αρχάνες. Μια νέα ματιά στη Μινωική Κρήτη*, Αθήνα 1997
- ♦ Σακελλαράκης Γ., "Ιδαίον Άντρο. Η μινωική και ελληνική λατρεία, *Κρητικά Χρονικά* 1988/9, σ. 22-7
- ♦ Faunre J.P, *Ιερά Σπήλαια της Κρήτης*, Δήμος Ηρακλείου, 1996
- ♦ *Ελληνική Μυθολογία*, Εκδοτική Αθηνών, τμ.2, Αθήνα 1986
- ♦ Raeck Karina, *Andartis, Monument fur den Frieden*, Edition Hentrich, 1995, Berlin
- ♦ Ψιλιάκης Ν & Μ, *Κρητική παραδοσιακή κουζίνα*, Ηράκλειο 1999
- ♦ Μπελογιάννη- Αργυροπούλου Μ, "Η πανάρχαια τέχνη της καλαθοπλεκτικής", *Ελληνικό Πανόραμα*, τχ. 27, 2002, σ. 106-131.
- ♦ Σπανάκης Σ., *Κρήτη*, τχ. Α΄-Β΄, Ηράκλειο
- ♦ Λάββας Γ. Π., *Επίτομη Ιστορία της Αρχιτεκτονικής, μ΄ έμφαση στον 19ο & 20ό αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2002.

Λεξιλόγιο

Ανάχημα : ένα μέρος από το γάλα που βράζει στο καζάνι κρατείται για το πήξιμο της μυζήθρας, αυτό είναι το ανάχημα
Απάκι : καπνιστό κρέας
Βαρβατόκριγοι : το βαρβάτο-καρπερό κριάρι, ο επιβήτορας
Γγαλομάντρι : το κοπάδι με τα έγγαλα ζώα
Γγαλονόμος : ο βοσκός
Γιτσικο : κατσικίσιο
Διασάκι : απαγόρευση και ρ. διασίζομαι : απαγορεύομαι
Έγγαλα : εν-γάλα, τα αιγοπρόβατα που βγάζουν γάλα
Έγγαλο : το πρόβατα που έχουν γάλα
Κούρτα : από λατινικό corte, αυλή, μάντρα
Λαβέτζι : ο λέβητας, το καζάνι
Μαντρατζής : βοηθητικό προσωπικό για την εκτέλεση διαφόρων εργασιών (καθαριότητα, μαγειρέμα, τυροκόμηση, κ.ά)

Μητάτο : σπάνη
Ορός : το κιτρινωπό υγρό που μένει στο καζάνι μετά το πήξιμο. Έχει γλυκιά γεύση
Πανεμηίδι : υπήνεμη θέση
Πινάκι : το δοχείο στο οποίο συγκεντρώνουν το γάλα όταν αριμέγεται.
Πράτα : τα σκεύη
Ριζά : πρόποδες
Σκενιό : υπήνεμη, προφυλαγμένη θέση και ρ. σκενιάζει = κόβει ο αέρας.
Σκιανό : σκιερή, προφυλαγμένη από τον ήλιο θέση
Σοντηρώ : παρατηρώ
Στειρονόμος : ο υπεύθυνος για τα στείρα πρόβατα
Τυροκέλι : κελί για την αποθήκευση του τυριού
Χουμάς : χυμός, το υπόλοιπο στο καζάνι μετά την παρασκευή της μυζήθρας